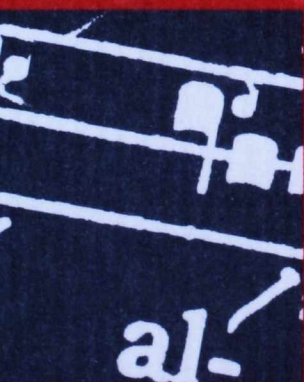

Tijdschrift voor gregoriaans

Het TIJDSCHRIFT VOOR

GREGORIAANS is een uitgave van de Stichting Amici Cantus Gregoriani.

Het verschijnt driemaandelijks en richt zich op allen, die zich verbonden weten met het gregoriaans.

Kopij voor het volgende nummer dient **20 juli** op het redactie-adres binnen te zijn. Inlichtingen, ook voor advertenties, bij de administratie.

Redactie:

Katrijn Kuypers, Arnoud Heerings,
Gerrit van Osch, Albert Koopmans
e-mail redactie:

tijdschrift@amicicantusgregoriani.nl

Administratie:

J. Kwast
Rijsenburgselaan 7
3972 EG Driebergen-Rijsenburg
e-mail administratie:
administratie@amicicantusgregoriani.nl

Bestuur van de Stichting A.C.G.:

A. Zielhorst, *voorzitter*
mw. E. Veldhuyzen van Zanten, *secretaris*
J. Kooij, *penningmeester*
B. Lamers
B. Dicker
T. Op de Coul

Adres secretaris:

Van Hogendorpstraat 15
3581 KB Utrecht

website:

www.amicicantusgregoriani.nl

Vormgeving: Jacqueline Elemans, Egmond
aan den Hoef

Druk: drukkerij Van Stiphout, Helmond
ISSN: 1380-9776

Abonnementen:

Individueel abonnement:

per kalenderjaar

Voor Nederland:: € 30,-

Voor het buitenland € 32,-

Koorabonnement, minimale afname 3 exemplaren,
€ 20,- per exemplaar

Voor Nederlandse studenten : € 15,-

Voor buitenlandse studenten : € 17,-

Advertentietarief::

1/1 pagina: € 180

1/2 pagina: € 90

1/4 pagina: € 50

Postrekening 39586

Bankrekening 42.06.65.323

alle rekeningen t.n.v. penningmeester

Stichting Amici Cantus Gregoriani
te Culemborg

Voor abonnementen wende men zich
tot de administratie.

Het abonnementsjaar is gelijk aan het
kalenderjaar. Abonnementen kunnen op elk
moment ingaan en lopen automatisch door,
tenzij uiterlijk dertig dagen voor het einde van het
kalenderjaar schriftelijk wordt

opgezegd bij de administratie (zie hiervoor).

U gelieve adreswijzigingen drie weken
van te voren te melden eveneens bij
de administratie, met opgave van oud en
nieuw adres.

Terwijl ik dit schrijf is het lente en ik kijk naar de nog groene knoppen aan plantjes en bomen bij mij op het balkon en in het park. Daar gaat wat moois uit komen, dat weet ik, maar toch is het elk jaar weer spannend en verrassend wat het resultaat zal zijn van wat er in die knopjes gebeurt. Zo ook is het met de Amici Cantus Gregoriani. Het is nog niet te zien op de website, maar de organisatie broedt op allerlei activiteiten en samenwerkingsverbanden.

Er wordt een jeugdweekend voorbereid voor jongeren tussen de 13 en 17 jaar die iets over het gregoriaans willen leren. In een gezellige omgeving (een kampeerboerderij) kunnen zij leren wat gregoriaans is, waar het vandaan komt, hoe je het zingt, en hoe het tegenwoordig klinkt. De spiritualiteit en de culturele context van het gregoriaans krijgt een speciaal accent. Om dit ook concreet te maken, vindt het weekend plaats in de nabijheid van een klooster waar het gregoriaans nog dagelijks klinkt. Zo kunnen de jongeren op een bijzondere manier ervaren dat deze muziek ook vandaag de dag nog levend is. We hebben vier experts bereid gevonden om op het weekend een cursusonderdeel te verzorgen.

Op initiatief van Anthony Zielhorst komt regelmatig een internationaal samengestelde werkgroep bij elkaar in de gastvrijheid van mgr. dr. Alfons Kurris te Maastricht om van gedachten te wisselen over de mogelijkheden van internationale

samenwerking op het terrein van onderwijs en opleiding en dat zijn: Stefan Klöckner, prorektor Folkwang Hochschule Essen en directeur van het Institut für Gregorianik aldaar; Anke Westermann, secretaris van het Institut für Gregorianik Essen; Bart Demuyt, directeur Alamire Foundation Leuven; Pieter Mannaerts, docent universiteit Leuven en docent Centrum Gregoriaans Drongen; Marcel Zijlstra, gastdocent Gregoriaans Koninklijk Conservatorium Den Haag en Anthony Zielhorst, voorzitter Amici Cantus Gregoriani, coördinator dirigenopleidingen Koninklijk Conservatorium Den Haag. De contouren van een opleidingsplan worden steeds concreter. De deelnemers in de werkgroep hebben op persoonlijke titel zitting in het overleg, maar willen de instituten die zij vertegenwoordigen voor het plan interesseren. Het is de bedoeling om de plannen in alle rust uit te werken. Nieuws daarover volgt zo spoedig mogelijk.

Kortom, de ACG is een groeiende plant met spannende knoppen. Nu ook wordt gewerkt aan een vernieuwde website zullen we snel te weten komen wat het resultaat is van dit alles. Ik wens u een mooie bloemrijke zomer!

O ja, en u kunt de ACG natuurlijk wat goede potgrond en kunstmest verschaffen met een financiële bijdrage.

KK

de eigen wereld van het gregoriaans binnen de viering van de liturgie

De schrijver behandelt zijn eigen ervaringen met gregoriaans, en vervolgens de situatie in de parochie waarvan hij de pastoor is. Op grond van deze ervaringen komt hij tot een relatie tussen taal en spiritualiteit en spreekt hij van twee eigen, begaanbare wegen.

De gregoriaanse kerkmuziek als instrument in de liturgische beweging

Wie spreekt over het gregoriaans als kerkmuziek kan niet heen om de abdij van Solesmes. Niet alleen was het de heroprichter van deze Franse abdij, abt Prosper Guéranger die - mede door het gebruik van de gregoriaanse kerkzang - de eenheid in het - liturgisch - veelvormige Frankrijk wist te herstellen; sinds haar herstichting is de abdij van Solesmes ook de plaats bij uitstek gebleven, waar de oude handschriften en bronnen van deze vorm van kerkmuziek werden bestudeerd en heruitgegeven, en dat tot in onze dagen toe. Daarmee staat Solesmes dan ook aan de wieg van wat later de *liturgische beweging* zou gaan heten, een beweging die een van de belangrijkste impulsen is geweest voor het gedachtegoed en de documenten van het tweede Vaticaans Concilie.

Het gebruik van het gregoriaans in de uniforme Tridentijnse liturgie, sterk bevorderd door het befaamde *Motu Proprio Tra le sollicitudini* van paus Pius X uit 1903, betekende immers dat de betrokkenheid van de gelovigen meer werd gericht op de teksten die ook de celebrant in de viering gebruikte. Niet langer - en ongetwijfeld chargeer ik hier een beetje - was er een priester die in stilte 'zijn mis' celebreerde, terwijl de gelovigen terzelfder tijd het gebed baden voor een 'zalige

dood' of om de 'voorspraak van St. Jozef voor het gezin', zoals mijn eigen oprechtgelovige grootmoeder dat vanuit haar gebedenboek placht te doen.

Ook bracht het gebruik van het gregoriaans ongetwijfeld meer eerbied terug voor het Eucharistisch gebed, dat in gezongen missen veelal uit elkaar getrokken werd door een lang meerstemmig *Sanctus* (vóór de consecratie) en een *Benedictus* (ná de consecratie), waarbij de priester moest wachten om 'tussen deze gezangen door' - zij het in stilte - de woorden van de consecratie uit te spreken, buiten de prefatie en de doxologie het enige deel van het Eucharistisch gebed, waarbij de aandacht van de gelovigen werd gevraagd. Geen wonder dan ook dat aan het eind van de 19^e eeuw de behoefte ontstond om ook voor de gelovigen te komen met een missaal, waardoor men - tijdens de Eucharistieviering of het getijdengebed - in ieder geval bij de gebeden van de celebrant betrokken kon blijven. Er ontstonden geleidelijk aan steeds meer zgn. liturgische parochies, waarin - juist door het gebruik van het gregoriaans en het verstrekken van missaaltjes (met daarin de teksten in zowel het Latijn als de vertaling ervan in de landstaal) - de betrokkenheid van de gelovigen bij het mysterie van de Eucharistie werd verhoogd. En het mag ook geen wonder heten, dat in dergelijke parochie-

kerken, waar de priesters hun gelovigen enthousiast maakten voor deze wijze van vieren, meer roepingen voor het priesterschap konden ontluiken dan elders. Vanuit het leven in zo'n parochie - in Den Haag - mocht ik ook zelf de verworvenheden van de *liturgische beweging* in al hun glorie ervaren, toen ik op het kleinseminarie Hageveld nog sterker werd ingevoerd in de liturgie van de Kerk. Daar leerden wij de schoonheid van het gregoriaans ten volle kennen doordat de gezangen ervan deel gingen uitmaken van het dagelijkse leven: heel veel ervan is nog altijd gemeengoed gebleven. De (Latijnse) woorden en de melodieën ervan roepen dan ook nog altijd - in de tonen solemnis en solemnior - een oprechte, zij het wat nostalgische, vreugde in mij op.

Dom Prosper Guéranger

Het wegvallen van het gregoriaans na de liturgiehervorming van het tweede Vaticaans Concilie

De gloriетijd van het gregoriaans, die gedurende de eerste helft van de vorige eeuw juist zo belangrijk was geweest voor de weg naar liturgische vernieuwing, verloor echter ernstig aan kracht door de liturgiehervorming zelf. Weliswaar kende de Constitutie *Sacrosanctum concilium* over de heilige liturgie aan de gregoriaanse kerkmuziek nog de voornaamste plaats toe¹, de praktijk bleek een andere weg op te gaan. Het feit dat de Latijnse taal in 'de nieuwe wereld' (met name in de kerk van de Verenigde Staten en in veel van de opkomende kerkprovincies in de derde wereld) steeds minder onderwezen en bekend werd, deed de kerkvaders van het tweede Vaticaans Concilie besluiten tot de viering van de liturgie in de landstaal, met voor het Gregoriaans alle gevolgen van dien.

Wel bleef de Editio typica van het nieuwe *Missale Romanum* uit 1969, als basis voor alle vertalingen, in het Latijn; in de praktijk betekende dit toch dat voortaan over heel de wereld de eredienst van de Kerk voornamelijk vanuit een vertaling ervan in de landstaal werd gevierd. Alleen in een aantal abdijen en kloosters en in sommige centrale kerken binnen een - meestal - grootstedelijke context bleef er een volledig Latijnse liturgie over, zowel voor wat betreft de viering van de Eucharistie als die van het getijdengebed². Daarnaast bleef - in vooral Noord-Europa - hier en daar de gewoonte bestaan om in 'hoogmissen' de wisselende gezangen te verzorgen in het gregoriaans en daarnaast - in veel gevallen - de vaste gezangen vanuit een Latijnse polyfone compositie. Desondanks bleef de schoonheid van het gregoriaans zeer gewaardeerd; niet alleen in het hart van heel veel gelovigen, maar ook bij mensen die in de gesecculariseerde westerse wereld wat verder van het ker-

kelijk leven waren verwijderd. Dit bleek onder andere wel bij de uitgaven van sommige cd's met gregoriaanse muziek, die in korte tijd de hele (westerse) wereld veroverden³. De zuivere tonen van de gregoriaanse muziek appelleren kennelijk nog heel direct aan een diep verlangen naar de bronnen van de christelijke spiritualiteit.

Dat laatste verlangen bleek ook de achtergrond van een vraag die vanuit een van de koren binnen de parochie van de H. Driekoningen in Den Haag naar voren kwam: "Kunnen wij niet een eigen schola vormen en eenmaal per maand de viering begeleiden met gregoriaanse zang?". "Zou deze wijze van zingen ook niet meer mensen naar de kerk trekken dan het honderdtal dat gewoonlijk de zaterdagavondviering bezoekt?". De vraag beantwoorden is een poging waard. Een schola was snel gevormd: een achttal mensen oefent nu wekelijks en met liefde de gregoriaanse gezangen en eenmaal per maand wordt de eucharistieviering op zaterdagavond verzorgd door deze schola met zowel de wisselende als de vaste gezangen vanuit het gregoriaanse repertoire. De aangegeven gezangen voor de betreffende zondag worden ingepast in de liturgie van het nieuwe Romeinse Mis-saal; daarbij wordt in plaats van het Graduale de antwoordpsalm na de eerste lezing genomen vanuit het Graduale simplex, om zoveel mogelijk aan te sluiten bij de nieuwe Romeinse Ordo Missae. De op de verworvenheden van de semiologie gebaseerde wijze van zingen bleek wat te lastig voor deze nieuwe schola en men besloot uit te gaan van de traditionele uitvoering volgens de methode Mocquereau. Wel maakt men ruim gebruik van de verschillende versies van het Credo en van - voor wat de vaste gezangen betreft - een gevarieerd programma, aansluitend bij het tijdeigen van het liturgisch jaar.

Voor iedere viering wordt een eigen boekje verzorgd, waarin naast de Latijnse gezangen de Nederlandse vertaling wordt aangegeven. En hoewel het aantal deelnemers aan deze maandelijkse Eucharistieviering niet merkbaar is toegenomen, de viering met gregoriaanse muziek wordt door de kerkgangers zeker gewaardeerd.

Een kritische evaluatie: taal en spiritualiteit

Toch blijven er bij een grondige evaluatie - en zeker bij die van een liturgist - een aantal fundamentele vragen hangen. Zij hebben te maken met de heel eigen spirituele ervaring die de gregoriaanse muziek oproept en die te maken heeft met de Latijnse taal waarin deze muziek wordt vertolkt. Terecht stellen mensen dat de gregoriaanse muziek de mens ophaalt naar 'hemelse sferen'. Immers, deze zo eigen spirituele ervaring raakt aan een ander en dieper liggend gevoel dan die welke wordt bevorderd door de meer op het bewustzijn gerichte zeggingskracht van de landstaal. Want al is het zeker waar dat de (Latijnse) gregoriaanse gezangen goed kunnen worden ingepast in de liturgie van het nieuwe Romeins Mis-saal; de twee taalsoorten - een 'dode' en daardoor objectieve taal en een levende (gebruiks)taal - roepen ieder een eigen wereld op. De abstraherende Latijnse taal schept een grotere afstand van het dagelijkse leven en associeert daardoor ook op een geheel eigen manier naar die 'andere wereld' van God dan de meer subjectieve taal van het dagelijks leven. Wanneer men dan ook 'enkel' de Latijnse gezangen invoegt in een eucharistieviering in de landstaal ontstaan er toch, in zekere zin, twee werelden die elkaar niet zomaar complementeren. Dit wil niet zeggen, dat de eredienst in de landstaal de mens niet kan brengen naar die 'ande-

re wereld' van God, maar zij legt de afstand er naar toe wel af via een andere weg, die ook weer een eigen spiritualiteit oproept. Deze twee werelden veroorzaken dan ook een soort psychologische onrust, die het geheel van de viering niet ten goede komt.

Dit wordt het meest zichtbaar binnen het Eucharistisch gebed, zeker wanneer de celebrant hiervan het eerste gedeelte, de prefatie, in een andere taal - het Latijn - zingt dan de rest van het (gesproken) gebed.

De eigen liturgische spiritualiteit van deze twee taalwerelden laat zich mijns inziens dan ook niet zomaar mengen: er is - binnen de liturgie van Vaticanum II - een vorm van liturgische spiritualiteit die zich op een heel intensieve wijze laat voeden door een viering geheel in de Latijnse taal, waarbinnen de gregoriaanse kerkmuziek dan de meest authentieke en passende zangvorm is; daarnaast is er een vorm van liturgische spiritualiteit, die - via een eigen en andere weg aan de gebeden en gezangen in de landstaal haar kracht ontleent.

Twee eigen, begaanbare wegen

Uit het bovenstaande kan worden opgemaakt, dat ik voor het gebruik van de - ook mij dierbare - gregoriaanse kerkmuziek steeds meer neig naar een geheel Latijnse viering, weliswaar volgens de normen van de Ordo Missae van paus Paulus VI uit 1969. Daarin zou ik ervoor willen pleiten om de schola tijdens de Introitus deel te laten uitmaken van de intochtprocessie en het Kyrie te zingen als vorm van schuldbelijdenis; de oraties in het Latijn te laten zingen door de celebrant, de antwoordpsalm te ontleen aan het Graduale simplex (waarin de gelovigen kunnen participeren) en de communicio als antifoon te laten begeleiden door een bijbehorende psalm. Daarbij zullen

ook elementen als de begroeting en slotzegen zoveel mogelijk door de celebrant worden gezongen⁴. Ook zouden door de celebrant - naast de prefatie - die delen van het Eucharistisch gebed kunnen worden gezongen, die daartoe in de officiële boeken staan aangegeven. Wanneer men zorgt voor een eigen boekje voor de gelovigen waarin naast elkaar de teksten in zowel het Latijn als in de landstaal worden weergegeven, zou men er zelfs voor kunnen kiezen om ook de lezingen en de intenties van de voorbede door lectoren in het Latijn te laten zingen⁵. In dat laatste geval wordt alleen de homilie in de landstaal verzorgd. Het is de wijze van vieren, die men in het Nederlands taalgebied o.a. zal kunnen herkennen in de Benedictijnerabdij van Vaals en die m.i. het meest recht doet aan de eigen spirituele kracht die een viering met gregoriaanse gezangen kan oproepen.

Om ook recht te doen aan die andere spiritualiteit, die de eredienst in de landstaal kan oproepen, wil ik de lezer een andere ervaring niet onthouden. Want naast de gregoriaanse schola, die geheel uit mannen bestaat, kwam in dezelfde parochie in Den Haag ook een kleine cantorij tot stand, die door dames werd gevormd. Ook zij verzorgen - en dat met dezelfde intentie als de gregoriaanse schola - eenmaal per maand de zaterdagse Eucharistieviering met gezangen, maar dan vanuit het Abdijboek dat in de kloosters en abdijen binnen het Nederlands taalgebied tot stand is gekomen en door de Intermonasteriële Werkgroep voor Liturgie is samengebracht.. In tegenstelling tot de veelheid aan strofenliederen, die het liturgisch landschap binnen het Nederlands taalgebied is gaan kenmerken, staan hierin vooral antifonen en psalmen centraal, die - in hun serene eenstemmigheid - ook een heel eigen

sfeer oproept, die 'raakt' aan de 'verhoogde toon' van de gregoriaanse kerkmuziek, zij het in de landstaal. De weldadige rust die van deze vorm van liturgie uitgaat blijkt ook inderdaad extra kerkangers te "trekken", mensen die kennelijk op zoek zijn naar eenzelfde gewijde sfeer als welke door de gregoriaanse muziek wordt opgeroepen, zij het nu in de landstaal. Waarschijnlijk is de eenheid van sfeer in zowel muziekvorm als teksten een veel belangrijker gegeven dan weleens beseft is en blijkt de oervorm van kerkzang in de rooms-katholieke Kerk, die in het Latijn door de gregoriaanse kerkmuziek is aangereikt, op een of andere wijze vertaalbaar in de landstaal, in dit geval in het Nederlands. Het is een

wijze van Eucharistieviering die in de zondagsliturgie van de St.- Nicolaaskerk in Amsterdam al een aantal jaren wordt gevolgd – naar het model van de St. Servais in Parijs - en die ons wellicht een weg kan wijzen naar een verdieping van die eigen spiritualiteit die ook in de eredienst in de landstaal kan worden gevonden. Eerlijk gezegd reikte de verdiepende rust die we in deze wijze van kerkzang leerden ervaren ook argumenten aan om beter zicht te krijgen op een eenzelfde eenheidscheppende viering binnen de wereld van het gregoriaans, en om op grond daarvan te pleiten voor - bij Gregoriaanse zang - een geheel Latijnse viering.

NOTEN

¹ Sacrosanctum concilium, nr. 116

² In het kader van dit artikel wordt niet verder ingegaan op de priesterbroederschap Pius X, die - door afwijzing van o.a. de Constitutie Sacrosanctum Concilium over de heilige Liturgie van het tweede Vaticaans Concilie - de Latijnse liturgie bleef volgen volgens de besluiten van het Concilie van Trente..

³ Grote internationale populariteit verkregen in korte tijd bijvoorbeeld de cd-uitgaven van de Benedictijner monniken van de abdij Santo Domingo de Silos in Spanje en - nog onlangs - die van de Cisterciënzer monniken van de Abdij van het Heilig Kruis in Oostenrijk.

⁴ Een welkomstwoord door de celebrant in de landstaal zou hier dan ook achterwege kunnen blijven. Eerder zou - voorafgaande aan de viering - een lector de gemeenschap welkom kunnen heten en hen wijzen op de eigen wijze van vieren die een Latijnse viering nu eenmaal is.

⁵ Het lijkt mij het meest evenwichtig wanneer men voor de taal van de lezingen en de intenties van de voorbede dezelfde praktijk kiest.

*Dr. Rob. G. A. Kurvers werd in 1941 geboren te Den Haag. Na de gymnasiumopleiding op het Kleinseminarie Hageveld te Heemstede en het Grootseminarie te Warmond werd hij in 1967 priester gewijd voor het bisdom Rotterdam. Daarna studeerde hij Liturgie op het Pauselijk Atheneum S. Anselmo en Canoniek recht op de Pauselijke Gregoriaanse Universiteit te Rome. In 1994 promoveerde hij in S. Anselmo op een proefschrift, getiteld: *Ad faciendum Peregrinum. A study of the Liturgical Elements in the Latin Peregrinus Plays in the Middle Ages*, uitgegeven in 1995 bij Peter Lang in de serie *European University Studies*. Momenteel is hij werkzaam als pastoor van de parochie H. Driekoningen te Den Haag.*

Bij de bestudering van deze introitus in de handschriften blijken er verschillen te zijn die niet eenvoudig met elkaar in overeenstemming zijn te brengen. Over hoe dit probleem opgelost kan worden (of niet) gaat dit artikel.

Geïnspireerd door de, soms felle, debatten rond het herstellen van het gregoriaans naar de oudste bronnen stel ik u de introitus *Deus in adiutorium* voor.

Een gezang dat in de verschijningsvorm zoals het Graduale Romanum (p. 315) dat ons toont reeds enige problemen bergt. De intonatie op een ontypische plek in het schema van de VIIe modus. En een intonatie die voor de koorzangers de nodige problemen oproept bij de herintonatie na de psalm. Men eindigt op een sol, en moet dan twee kwarten stapelen. Daar is reeds in zeer vroege tijd aan gesleuteld. Het tableau op blz. 54/55 laat e.e.a. zien.

Variant 1

Ik stel voor dat we beginnen met de versie die we zien bij Klosterneuburg¹ (K). De intonatie is zoals in het Graduale Romanum (p. 315), maar bij *intende* schuift de cadens een toon hoger.

Waarlijk een cadens met suspense! Uit de mond van iemand uit Klosterneuburg doet deze wending zeer vreemd aan. A practical joke? “Als de Heer hier niet naar luistert!” De eerste helft van de zin

heeft een dominante fa en net in het slot, waar K graag de sterke fa opzoekt geeft hij in beide torculi de mi. Wat is hier aan de hand?

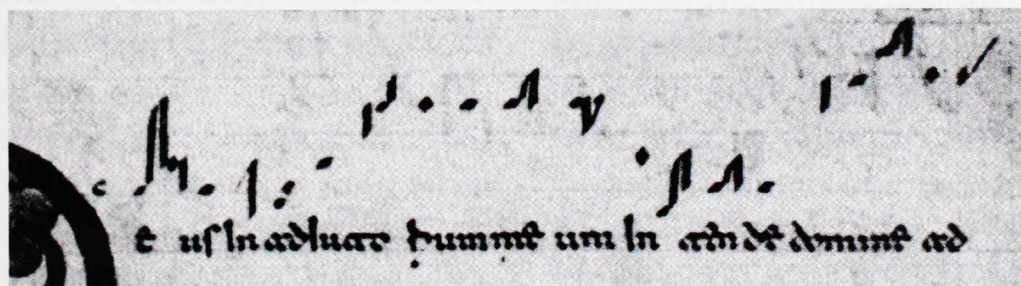
Maar het is blijkbaar geen unicum, want ook Modena 13 (M13) en Rouen (R), daarnaast ook Montpellier, Verdun en Sarum, geven deze wending. Thomaskirche² geeft de fa's in de cadens trouwens wel. Die blijft tenminste trouw aan zijn ‘germaanschen’ aard.

Variant 2

De handschriften van Benevent, Albi (en ook Yrieix) zetten de intonatie een kwart lager, waardoor een veel betere aansluiting met de psalm geschapen wordt.

Bij de tweede zin *Domine ad adiuvandum* gaan zij weer naar de originele ligging. Dat creëert overigens een mooie intensivering in het gezang.³

Terloops zij opgemerkt dat deze handschriften de kwarttranspositie omlaag van de eerste zin nu met een kwinttranspositie omhoog beantwoorden. We komen erop terug. Deze versie sprak blijkbaar de Cisterciënzers zo aan, dat zij déze in hun Graduale opnamen.

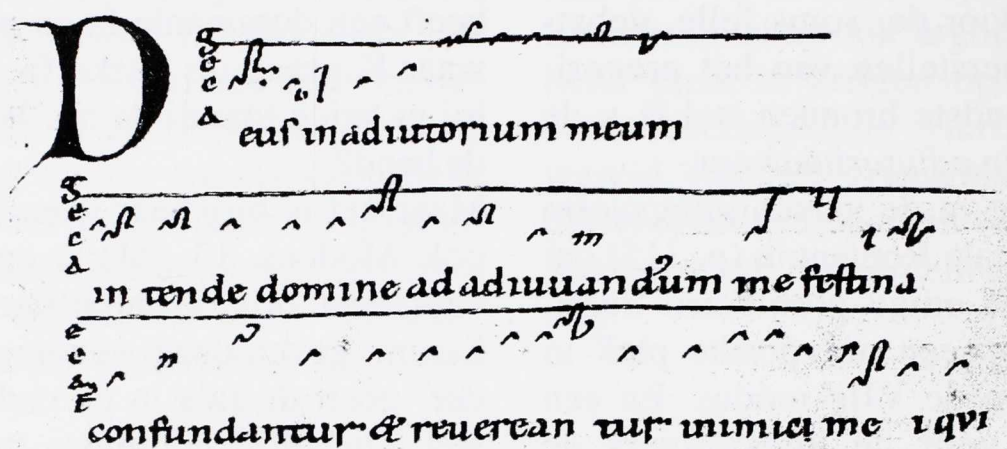

Bv34, 78^v. P.M. XV

Die versie van Bv, A en Y kan echter volgens de adiaستمatische bronnen niet kloppen, want zowel Chartres, Laon als Einsiedeln geven van *intende* naar *Domine* een unisono aansluiting. Deze unisono-aansluiting zien we zelfs nog bij de adiaستمatische vertegenwoordiger van de Beneventijnen: Benevent 33. Kijk verder bij Klosterneuburg eens naar

adiuvandum me festina.

Door het gebruik van de toegevoegde noot sol bij ‘-dum’ preludeert hij op de kwartstapeling die later zal volgen. ‘Als je een vreemde wending in je muziek componeert, gebruik hem dan twee keer; zo weet het publiek zeker dat het geen vergissing van je is’, zei mijn muziekleraar ooit eens.

“Klosterneuburg” Graz 807, 57r

Variant 3

Wat geeft ons het Graduale Romanum?

Hier is gekozen voor de Bv-versie op *intende*. Verder zien we de unisono aansluiting van het woord Domine. Tot zo ver prima, maar de laatste lettergreep van Domine staat een secunde te hoog. Deze wordt bereikt met een tertssprong die we nergens in de handschriften terug vinden. Vanwaar deze wending?

Restitutie

We vinden dus twee wijd verbreide varianten in de traditie. En staan we bij de restitutie voor de keuze welke we willen volgen. In de Beiträge zur Gregorianik nr. 43 hebben we ons uitgesproken voor de eerste lezing, voor het gemak noem ik ze versie Klosterneuburg. In eerste instantie te verantwoorden omdat de lezing van Bv, A en Y met de sprong op Domine in iedere geval niet in overeenstem-

ming is met de adiaستمatische handschriften.

En de aansluiting binnen het woord Domine met secundegang klopt nu ook: van re re op *Domi-* naar *mi*fami op *ne*. En de adiaستمatische handschriften spreken niet tegen de verandering bij *intende* zelf.

We hadden echter iets dieper moeten graven.

Want ik bleef met vragen zitten:

Waarom zitten de Beneventijnen en Aquitaniërs hier ernaast?

Hoe is die vreemde melodie in K te verklaren?

Wat valt namelijk op? Al deze 3 versies (Bv, K en Vat) hebben iets gemeen.

Uitgaande van de cadens van Bv, noteer ik de antifoon verder alsof zij geen transpositie hadden toegepast.

Do-	mi-	ne	ad	ad-	iu-	van-	dum	me	fes-	ti-	na
c	c	d.es.d	c	cdc	bes	bes.bes.bes	g	bes.d	es.d.es.c	bes	bes.c.bes.bes

En wat blijkt? Het gezang gaat een toon lager dan in Vat genoteerd verder. En we zouden aan het einde op een fa uitkomen. Een toon te laag!

Ik denk niet dat het een probleem voor de zanger is, de melodie blijft gelijk (zingen hè, niet lezen!). Wel voor de notator, die moet een (verboden!) es gaan noteren.

Bovendien wat moeten we met een slot op fa in de Tetrardus? En dus kwam de melodie zo niet in de boeken.

En nu openbaart zich dus de reden waarom in veel handschriften bij *intende* een toon hoger genoteerd wordt. Daar ‘winnen’ ze de toon die we later verliezen (versie K).

Bv begon een kwart lager en vervolgde vanaf *Domine* een kwint hoger.

Vat noteert een terts in het woord *Domine* waar eigenlijk een secunde had moet staan.

Alle 3 trekken ze de melodie dus ‘ergens’ omhoog. Dat dit niet op dezelfde plek gebeurt, is natuurlijk de aanwijzing die ons op dit spoor zette.

Het gezang klopte dus niet! En zeker bij een introitus is dat problematisch, want bij iedere herhaling zak je een toon verder weg.

Wat vindt U van de oplossing die Köln 1001b, het graduale van Johannes van Valkenburg, kiest bij de overgang van *intende* over *Domine* naar *ad iuvandum*? Ingenieus niet?

Of van Modena 13 die de psalmodie zo aanpast dat het geheel toch goed zingbaar wordt?

Enkele andere versies vinden we bij Andreas Pfisterer.⁴

Interessant is transcriptie van Vercelli, een versie die zowel de lage Bv-cadens,

de unisono-aansluiting als ook de secundegang binnen *Domine* heeft. Jammer genoeg is de melodie echter niet geheel bewaard gebleven. Aan het einde van de Vercelli-versie zien we dan een ‘nieuw gecomponeerd’ slot zoals we ook bij Rouen zien. Zo komen ze toch mooi op sol uit.

Beroemde theoretici lieten zich in de middeleeuwen graag uit over het verbeteren van gregoriaanse gezangen. Het boek van Jacobsthal⁵ geeft daar prachtige voorbeelden van. Wie weet hebben we bij de versie van Klosterneuburg te maken met het voorstel van een gerespecteerd theoreticus. Zijn correctie vinden we nl. door heel Europa verspreid, van Italië, Frankrijk, Oostenrijk, Duitsland tot in Engeland toe.

Maar de monniken uit Solesmes hadden in die versie bij de samenstelling van hun graduale aan het begin van de vorige eeuw schijnbaar geen trek. En terecht zoals nu blijkt. Zij vonden een andere manier om het probleem te tackelen. Maar ook die oplossing is uiteindelijk een ingreep in de oude melodie.

Slot

We hebben een problematische melodie met 3 oplossingsvarianten. Of moeten we ‘door tot het gaatje’ en de oorspronkelijke melodie weergeven? We stoten met dit probleem op een bepaalde grens bij de restitutie.

Accepteren we dit grillig gregoriaans? En als we die vraag met ‘ja’ beantwoorden, hoe pakken we het in de praktijk aan?

Hoe zing je dit ‘modulerend’ gezang?

Ik sta voor uw suggesties open.

E 124,9	
L 56,7	
CH 35,3	
GT	 De- us in adiu-to-ri-um me-um in- ten-de: Domi-ne ad adiuvandum me fes- ti-na
BV 78v3	
A 42v6	
Cist 110	
KN 57,9	
M13 71v4	u.s.w
RO 42,6	
Valk 65v	

NOTEN

¹ De handschriften die de Restitutiegroep gebruikt zijn beschreven in Agustoni/Göschl, Einführung 1, pag. 75-78. Verder bij het eerste artikel van de “Vorschläge” in BzG 21.

² Das Graduale der St. Thomaskirche zu Leipzig. Uitgave door Peter Wagner 1932. Herdruk Olms 1967.

³ Dit is echter in de restitutiegroep geen maatgevend criterium. We zoeken naar de versie die het beste correspondeert met de oudste (adiastematische) handschriften.

⁴ Andreas Pfisterer. Cantilena Romana. Paderborn 2002. Pag. 17-18 en 245.

⁵ Jacobsthal, Die chromatische Alteration. Berlin 1897. Herdruk Olms Hildesheim 1970.

E 124,9	
L 56,7	
CH 35,3	

GT		confundantur et reve-re- an-tur inimici me- i, qui quaerunt animam me- am. Avertan-
BV 78v3		
A 42v6		
Cist 110		
KN 57,9		
M13 71v4	slot: psalm:	
RO 42,6		
Valk 65v		

Franco Ackermans (1962) studeerde gregoriaans bij dr. Alfons Kurris aan het Conservatorium te Maastricht. Hij houdt zich al diverse jaren bezig met verzorgen van cursussen op dit gebied voor de NSGV (Nederlandse Sint Gregoriusvereniging). Sinds 2004 is hij lid van de restitutiegroep van de AISCGre, die voorstellen doet om de melodieën naar de nieuwste wetenschappelijke inzichten te herstellen. Deze verschijnen 2 x jaarlijks in het periodiek Beiträge zur Gregorianik.

www.aiscgre.de

Psalm 45 vertoont enige overeenkomst met het Hooglied, en was misschien bedoeld voor een kroning of een koninklijke bruiloft. De schrijfster bespreekt een aantal verzen die in het Graduale Romanum voorkomen.

Luister, jonkvrouw, zie op, geef gehoor,
laat uw volk, laat het huis van uw vader,
zo de koning uw schoonheid begeert
- hij uw heer - buig u voor hem neder.
(Psalm 45, 11-12)

De melodie van het gregoriaanse graduale *Audi filia* (GR 406) is zo sprankelend, zo dynamisch en vol levensvreugde, dat ik nieuwsgierig werd naar de psalm waaruit deze tekst is genomen. Al gauw ontdekte ik dat er veel meer gezangen in het Graduale Romanum uit deze psalm zijn genomen: de meeste staan in het 'Gemeenschappelijke van Maria'. Maar voordat ze bij gedachtenissen van Maria werden gezongen, werden ze gebruikt bij die van martelaressen, zoals de HH. Caecilia, Lucia, en Agnes. Dezelfde psalm blijkt ook verzen te bieden aan het gemeenschappelijke van de apostelen (GR 426, 428, 434, 576). En ook de kersttijd wordt opgeluisterd met een Graduale van deze psalm (GR 54) en met een introitus (GR 498) voor de Doop van de Heer. Zo is psalm 45 (in de telling van de Vulgaat 44) een van de meest voorkomende psalmen in het Graduale Romanum met maar liefst 26 gezangen. De meeste zullen stammen uit de vroege liturgie, want ze zijn al te vinden in het Antifonale Missarum van Dom René-Jean Hesbert. Blijkbaar was psalm 45 in de vroege kerk een geliefde psalm, maar voor ons is deze tekst als een liturgisch gezang niet zo vanzelfsprekend. Laten we wat nader naar deze psalm gaan kijken.

Natuurlijk heeft de kerk de psalm in haar liturgie kunnen opnemen door de teksten

op Christus toe te passen. Maar mensen van onze tijd kunnen een dergelijke stap niet zo maar zetten. Wij vragen naar de 'eerste' betekenis van de tekst. Hoe is deze bedoeld, in welke context is hij ontstaan, welke functie kan de tekst oorspronkelijk hebben gehad?

Het is hier niet de plaats gedetailleerd exegetische vragen te bespreken. De grote lijnen van de psalm kunnen we hier wel beschrijven.

Een 'minnedicht' staat boven onze psalm en inderdaad ademt dit lied de sfeer van het Hooglied. Het decor is het hof van een koning. Er is een feest gaande. Gaat het om de kroning van een nieuwe koning of om zijn bruiloft of om allebei? De dichter-zanger, die aan het begin en aan het einde even zelf in beeld komt bezingt in het eerste deel de koning, in het tweede deel de bruid. De psalm zou dus kunnen zijn ontstaan als een lied bij de plechtigheid van een kroning of een koninklijke bruiloft. Men heeft zelfs de namen van koning Achab en koningin Isebel genoemd; zij was immers afkomstig uit Tyrus (zie vers 13). Maar wat voor de meeste psalmen geldt, geldt ook voor de onze: de geboorte van de psalm ligt in het duister van de geschiedenis verborgen. Belangrijker is dat we zien dat het hier gaat om de schildering van een ideale koning en dat zijn koningschap wordt bezongen als verbonden met God: het is God die hem tot koning heeft gezalfd (v. 8). Het is God die hem gezegend heeft met een schoonheid die boven die van alle andere mensen uitgaat (v. 3) en

met gratie in zijn spreken. Bovendien krijgt hij als opdracht mee uit te rijden, op te trekken voor waarheid, zachtmoedigheid en recht (v. 5). Hij ontvangt de belofte dat hij zijn vijanden het hoofd zal kunnen bieden (v. 6). Zo is dus het beeld van de gezalfde Gods. Een heerlijke geur verspreidt zich om hem heen, hij woont in een paleis, versierd met de mooiste stenen en er klinkt heerlijke muziek. Als dit lied al ooit voor een historische koning is gezongen bij zijn kroning en huwelijk, dan is gemakkelijk in te zien dat niemand dit lied ooit ten volle heeft kunnen realiseren, en dat het een lied van verlangen is geworden, een lied van hoop op de toekomstige Messias (= de gezalfde, zie v. 8).

Het tweede deel, over de prinses, heeft enkele trekken gemeen met dat van de koning. Ook haar schoonheid wordt genoemd, ook haar kleding wordt bezongen; zoals de koning zijn gezellen heeft, zo heeft zij haar vriendinnen. Ook zij wordt persoonlijk door de dichter aangesproken in woorden die het individuele overstijgen. 'Luister, jonkvrouw' of 'hoor, dochter' (v. 11) roept het begin van de geloofsbelijdenis van Israël in herinnering: 'Hoor, Israël'. (Deut. 6, 5) 'Laat uw volk, laat het huis van uw vader', doet denken aan wat van Abraham werd gevraagd. (Gen. 12, 1). Zij is een vreemdelinge, een buitenlandse, die alles moet achterlaten, die een fundamentele keer in haar leven moet maken om door de koning begeerd te kunnen worden, of - beter gezegd - om de bruid te kunnen worden van hem die haar al begeert. Als zij eenmaal in zijn nabijheid vertoeft, zullen velen naar haar gunsten dingen, want ze zal immers een machtige voorpraak voor hen kunnen zijn bij de koning. Wat verder opvalt in vergelijking met het eerste deel van de psalm is dat hier twee maal het woord 'binnen' valt

(vv. 14 en 16). De beweging is naar binnen toe, terwijl die van de koning juist naar buiten gaat: hij wordt opgeroepen uit te rijden, op te trekken (v. 5). Bij de bruid krijgen we een soort processie te zien van haar en haar vriendinnen: onder vreugdevol gezang worden ze naar de binnenste vertrekken geleid, tot voor de koning (v. 16). Het zou ons niet verbazen als dit lied ooit een plaats heeft gehad in de tempelliturgie.

Tot slot wordt het bruidspaar zonen toegewenst, die eens de heerschappij zullen overnemen over heel het land of - in sommige vertalingen - over heel de aarde. Zou het in het laatste geval feestelijke overdrijving zijn, of klinkt ook hier het messiaanse accent in door? Het zal voor de kerk in elk geval geen grote stap zijn om in deze 'zonen' de apostelen te herkennen.

De dichter eindigt zijn lied met zijn verlangen de naam van de koning altijd en overal te blijven bezingen.

Laten we nu enkele verzen nader bezien, voor zover ze voorkomen in het Graduale Romanum en iets ontdekken van de interactie tussen psalm en liturgie.

*Eructavit cor meum verbum bonum
dico ego opera mea regi
lingua mea calamus scribae velociter
scribentis.* (v. 1) (GR 54, o. a.)

Mijn hart brengt een goed woord naar buiten

ik spreek mijn werken voor de koning

mijn tong is de stift van 'n vaardige schrijver.

Wie is eigenlijk de zanger van dit lied? De kerkvaders hebben al in dit eerste vers het mysterie van de Drieëne God ontdekt: het goede woord dat uit het hart naar buiten wordt gezonden, is de Zoon, geboren uit de schoot van de Vader. Het is het Woord, waardoor alles is geschapen en dat alles in stand houdt (Hebr. 1, 3). Het is het Woord, dat vlees geworden is (Joh.

1, 1vv.). Het *velociter*, dat letterlijk ‘snel’ betekent, duidt op de Geest, die aandrijft, die voortstuwt.

Speciosus forma prae filiis hominum. (v. 3) (GR 54)

Gij zijt schoner van gestalte dan mensenkinderen. De Romeinse liturgie laat ons dit vers in de kersttijd zingen. Zo zien wij de schone gestalte van het mensgeworden Woord voor ons, Jezus, wiens verschijnen wij vieren. Hierdoor wordt de betekenis van dit vers veel dieper, dan bij de eerste oppervlakkige lezing, waarbij we de zin opvatten als een idealiserende lofrede op een nieuwe koning. In zekere zin wordt de betekenis in christologische zin ook meer letterlijk: in heel de christelijke traditie is de overtuiging levend gebleven dat Jezus ook uiterlijk heel mooi, heel gaaf moet zijn geweest. In Hem is immers de oorspronkelijke schepping hersteld. De schoonheid van zijn wezen zal tot in zijn lichaam toe vorm hebben gekregen. Wel zal hij door zijn kruislijden zozeer worden geschonden, dat de profeet moest schrijven: ‘Hij had gestalte noch luister, dat wij Hem zouden hebben aangezien, noch gedaante, dat wij Hem zouden hebben begeerd’ (Jes. 53, 3). Maar reeds bij de gedaanteverandering op de berg (Matth. 17, 1vv), nog voor zijn lijden, was er even een glimp op te vangen van de glans en luister van zijn verheerlijkt paaslichaam. Als wij nu deze schoonheid bezingen in de liturgie van de kersttijd, mogen we ook onszelf daarin laten, betrekken: als wij eens in Christus alles hebben doorleefd en doorleden, hoe mooi zullen ook wij dan eens zijn!

Diffusa est gratia in labiis tuis (v. 3b)
propterea benedixit te deus in aeternum.
(v. 3c) (GR 408, 413, 421, 423)

Gratie is uitgegoten over uw lippen, daarom heeft God u voor eeuwig gezegend.

Niet alleen de gestalte van de koning is schoon, ook zijn woorden, zijn taal is ‘gratieus’. Het eerste deel van dit vers (v. 3b) vinden we ook in het graduale voor de kersttijd (GR 54) en wordt door de liturgie op deze wijze op Jezus betrokken. Uit de zuivere bron van zijn hart vloeien woorden van genade. Als de evangelist Lucas beschrijft welke indruk Jezus’ eerste openbare optreden maakt in de synagoge van Nazareth, grijpt hij terug naar deze woorden uit psalm 45: ‘Allen betuigden Hem hun instemming en verbaasden zich dat woorden zo vol van genade (gratie) uit zijn mond vloeiden’ (Luc. 4, 23). Het verrassende is dat de kerk deze tekst, die tot de jonge koning gericht is, ook op Maria en op heilige maagden, dus op de kerk als bruid, toepast (GR 408). Ook over de lippen van Maria is een gratievol woord, een woord vol van genade gekomen, toen zij sprak: ‘Fiat, mij geschiede naar uw woord’ (Luc. 1, 38). De zegen, waarmee God de jonge koning gezegend heeft (v. 3c) is zeker ook op haar van toepassing: ‘Gij zijt de gezegende boven alle vrouwen en gezegend is de vrucht van uw schoot (Luc. 1, 42). In deze zegen zien de kerkvaders het medicijn waardoor de vloek, die sinds de eerste zonde op de mensheid drukte, is opgeheven. Het is de zegen, die God aan Abraham beloofde: ‘Door u zal zegen komen over alle geslachten op de aarde’ (Gen. 12, 3).

*Specie tua et pulchritudine tua, intende prospere procede, et regna,
propter veritatem, et mansuetudinem, et iustitiam et deducet te mirabiliter dextera tua.* (v. 5) (GR 411, 416)

In uw bekoorlijkheid en schoonheid, maak u op, ruk voorspoedig uit en heers, voor waarheid, zachtmoedigheid en recht.

Uw rechterhand zal u wonderbaar geleiden. We zien het beeld voor ons van de jonge

koning die in al zijn schoonheid en kracht wordt opgeroepen om wellicht te paard en aan het hoofd van zijn leger uit te rukken om ten strijde te trekken voor de goede zaak. Een typisch mannelijk beeld, maar het staat in het gemeenschappelijke van Maria! Blijkbaar deelt de bruid, Maria, de kerk, de gelovige, man of vrouw, volop in de zending van de bruidegom, één lichaam als zij is geworden met haar bruidegom. De ontvankelijkheid waartoe zij wordt opgeroepen in het tweede deel van de psalm - 'Luister, zie, neig' (v. 10) - sluiten de actieve daadkracht blijkbaar niet uit: '*intende*, maak je op; *procede*, ruk uit; *regna*, heers!' Maar niet in brute kracht en agressie, maar in 'uw bekoorlijkheid en schoonheid'. Duidt deze schoonheid niet op het beeld Gods waarnaar de mens geschapen is en waarin hij/zij wordt hersteld door de liefde van de bruidegom, waarmee Hij haar begeert?

Ook het doel van de strijd: waarheid, zachtmoedigheid en recht roepen het koningschap van God zelf op en dus de messiaanse tijd. Waarheid en recht zijn typische 'attributen' van God, die ook in andere psalmen bezongen worden (zie ps. 96-99). De middelste term 'zachtmoedigheid' zoals we die in de vertaling van de Septuagint en de Vulgaat tegenkomen, verrast. Een koning die zich sterk maakt voor zachtmoedigheid? 'Leert van Mij', horen we Jezus zeggen, 'Ik ben zachtmoedig en nederig van hart' (Matth. 11, 29-30).

Dilexisti justitiam et odisti iniquitatem propterea unxit te Deus, Deus tuus oleo laetitiae, prae consortibus tuis. (v. 8) (GR 498, 499, 506)

Gij hebt rechtvaardigheid liefgehad en rechtsverkrachting gehaat. Daarom heeft God, uw God U gezalfd met vreugdeolie, boven uw metgezellen.

Het is dit vers, het enige uit deze psalm, dat in het Nieuwe Testament al wordt toegepast op Jezus (Hebr. 1, 9).

Ook dit vers, uit het gemeenschappelijke van Maria, wordt gezongen bij de gedachtenis van martelaressen, die ten einde toe hebben volhard in hun liefde voor de gerechtigheid en in hun strijd tegen het onrecht. Door dit vers met hun gedachtenis te verbinden, zien wij hen als gezalfden, 'charismatici', gezalfd met de Heilige Geest, de Vreugdeolie van God zelf. Toen de kerk de liturgie voor de Doop van de Heer samenstelde, heeft ze dit vers als introitus gekozen. Zo komt de doop van de Heer vooral in het teken te staan van de zalving niet de Heilige Geest en zijn zending om op de meest volledige wijze het recht te beminnen en het kwade te haten. De wijze waarop de Heer dit heeft volbracht, kan tegelijkertijd weer ons begrip van dit psalmvers verdiepen. Nu we iets meer gezien hebben van de context waarin zo'n enkel vers staat, kan heel de psalm meer licht gaan werpen op de betekenis van het mysterie, dat we in de liturgie vieren. In de psalm is er immers sprake van een huwelijksluiting. Is degene, die zich zo nederig door de hand van de Doper laat dopen niet de bruidegom, die de vereniging met heel de mensheid tot stand brengt door onder te gaan in het water en de zonde van de mensen op zich te nemen?

In het kader van dit artikel is het niet mogelijk alle verzen van de psalm, welke in het Graduale Romanum voorkomen, te bespreken. Maar wellicht is het voldoende om iets van de rijkdom te proeven van deze tekst en van de wisselwerking tussen psalm en liturgie en met des te meer vreugde de gregoriaanse vertolking ervan stem te geven.

PSALM 45 (44)

2 Mijn hart trilt van de taal der vervoering, * - voor een koning het lied dat ik voordraag! - mijn vers rept zich - * een snellende schrijfstift. 3 Boven mensen uit draagt gij uw schoonheid, betovering legt zich op uw lippen: * zo heeft God u gezegend voor immer. 4 Gord het zwaard, o held, aan de heup, * draag uw majesteit en uw luister; 5 span uw boog, rijd onvervaard uit * voor de waarheid, voor recht dat verdrukt wordt: uw hand gebiede ontzag! * 6 Want scherp zijn uw pijlen gepunt en het krijgsvolk valt u te voet * waar zijn kern had

de vijand des konings. 7 Uw troon, naar Gods wil, staat voor eeuwig; * uw koningschap voert een scepter die scepter der rechtsorde is. 8 Gij koos voor het recht, haat het onrecht: * zo heeft God, uw God, u gezalfd, u gezalfd met olie der vreugde * boven al uwe medegenoten. 9 Mirre, aloë, cassia * hechten aan uw gewaden hun geuren; uit ivoren paleizen klinkt op * snarenspeel om u te behagen. 10 Koningsdochters zijn onder uw schonen, statig, rechts van u, uw gemalin * in het glanzende goud van Ofir. 11 «Luister, jonkvrouw, zie op, geef gehoor, * laat uw volk, laat het huis van uw vader, 12 zo de koning uw schoonheid begeert - hij uw heer * buig u voor hem neder: 13 straks zoeken, o dochter van Tyrus, * met geschenken rijks-groten uw gunst.» 14 Nog toeft in opperste pracht in het binnenvertrek de prinses; * van goudbrokaat is haar gewaad. 15 Naar waar de borduurselen prijken, * naar de koning wordt zij geleid; meisjes in haar gevolg, gezellinnen, * ook zij worden tot u gebracht, 16 voortgeleid onder vreugde en jubel. * Zo treden de troonzaal zij in. 17 Voortzettend de rij uwer vadersen staan uw zonen: * zover als dit land reikt zult gij hen aanstellen tot vorsten. 18 Geroepen weet ik mij uw naam geslacht op geslacht te doen leven; * zo mogen de volken u loven van thans tot in eeuwigheid.

Uit het Hebreeuws vertaald door dr. Ida G. M. Gerhardt en dr. Marie H. van der Zeyde.

¹ Zr. Hildegard Koetsveld (1955) studeerde theologie, was enige jaren werkzaam in het pastoraat en trad in 1992 in bij de zusters Benedictinessen van de O.L.Vrouwe Abdij in Oosterhout. In 1998 legde zij aldaar haar geloften voor het leven af. Sinds 1997 is zij koorleidster, zowel wat het Gregoriaans betreft (in de Eucharistie gezongen), als voor het Nederlands repertoire (in de getijden). Zij volgde van 1996-'97 de specialisatiecursus Gregoriaans van de SNK, onder leiding van zr. M.-L. Egbers.

Letare mater nostra Iherusalem. het Augustinus-officie in het antifonarium Tsgrooten (1)

Hoewel Augustinus een sleutelfiguur is voor de westerse middeleeuwen, voor de religieuze cultuur, en zelfs voor de westerse cultuur in het algemeen, zijn de gezangen ter verering van Augustinus als heilige veel minder bekend. In wat volgt wordt een historia voor Augustinus meer in detail belicht, meer bepaald het proza-officie dat door, onder anderen, de premonstratenzers werd gezongen: “Letare mater nostra Iherusalem”.

Dit is het eerste deel van het artikel.

Augustinus door Simone Martini

Het bronnenmateriaal wordt hier beperkt tot één enkel handschrift, het antifonarium dat in 1522 vervaardigd werd in opdracht van Antonius Tsgrooten, abt van de premonstratenzer abdij van Tongerlo (het handschrift is volledig te raadplegen op www.antifonarium-tsgrooten.be).

Binnen het beperkte kader van dit artikel is het helaas niet mogelijk om een omvattende vergelijkende studie van meerdere (of de oudste) bronnen of de verschillende bestaande Augustinus-officies te komen. Daarom werd gekozen voor de beperking tot één officie, gezongen op een welbepaalde plaats en tijd, en een bron die via het internet voor iedereen toegankelijk is.¹ Maar vooraleer op het officie zelf in te gaan, past het om de figuur van Augustinus en zijn liturgische verering in het bisdom Luik en bij de premonstratenzers (of norbertijnen) kort toe te lichten.

Augustinus' vele gedaanten

Het is een *platitudo* om te beweren dat Aurelius Augustinus (354-430) één van de sleutelfiguren is van de late oudheid en van de gehele middeleeuwen. Augustinus was een belangrijk bisschop, invloedrijk auteur van vele teksten over uiteenlopende onderwerpen, en wordt beschouwd als theoloog, filosoof, en zelfs mysticus.²

Zijn belangrijkste grote werken zijn de *Civitas Dei* ('De stad van God') en de *Confessiones* ('Bekentenissen').

Augustinus schreef daarnaast een traktaat over muziek (*De musica*), de enige

patristische tekst die volledig aan dit onderwerp (muziek als één van de vrije kunsten) was gewijd.³ Ook zijn andere werk, in het bijzonder de preken *Ennarationes in psalmos*, bevat talrijke verwijzingen naar zang en psalmodie. Verder behoren heel wat geschriften tot Augustinus' zogenaamde 'pseudo-oeuvre', teksten die – terecht of onterecht – aan Augustinus worden of werden toegeschreven. Tot deze teksten behoren ook meerdere 'regels van Augustinus', die door verschillende orden werden gebruikt als basis voor hun levenswijze: vanzelfsprekend door augustijnen en augustijner heremieten, maar ook door andere kanunnikenorden als dominicanen en premonstratenzers.

De liturgische verering van Augustinus

Het lijkt voor de hand te liggen dat Augustinus door deze orden als heilige werd vereerd, maar toch vond die liturgische verering van Augustinus pas relatief laat ingang in heel Europa. De kloof tussen de historische persoon en zijn feitelijke verering is vrij groot: Augustinus overleed op 28 augustus 430 (zijn latere feestdag). Een aantal centra kenden een reliekenverering (Hippo, Sardinië); elders werd Augustinus vooral gerespecteerd omwille van zijn geschriften (Carthago, Gallië, Rome).⁴ Rond het jaar 800 begon de Augustinus-verering in het Frankische rijk sterkere vorm aan te nemen, maar enkel uit Silos (Spanje) is een handschrift bewaard met een eigen mis en officie voor Augustinus, genoteerd in Visigotische neumen.⁵

Pas in de vroege twaalfde eeuw, de periode van de heropbloei van de Regel van Augustinus, de opkomst van de kanunnikenorden, en de bijgevolg grotere interesse in Augustinus als heilige binnen en buiten deze orden, werd een nieuw officie gecomponeerd. Op basis van een

omstandig contextueel en tekstvergelijkend onderzoek verdedigde Martijn Schrama recent de stelling dat het Augustinus-officie – zowel de tekst als de muziek – werd geschreven door Rupert van Deutz (ca. 1075-1129), benedictijn in de abdij van Saint-Laurent in Luik, en later abt van de abdij van Deutz.⁶ Meer bepaald zou het officie een vroeg werk van Rupert zijn, dat dateert van tijdens zijn verblijf in Luik, en van vóór zijn priesterwijding, vermoedelijk uit de jaren 1100-1108.⁷ Rupert was weliswaar een benedictijn, maar Schrama vermoedt dat het officie werd gecomponeerd op verzoek van een gemeenschap van kanunniken, zoals de congregatie van Arrouaise, die leefde volgens de regel van Augustinus. Vandaar dat het officie oorspronkelijk volgens de seculiere *cursus* (cf. infra) werd gecomponeerd, en pas later aan de monastieke werd aangepast.⁸ Ook het 'programma' dat in de tekst tot uiting komt, en aandacht schenkt aan bekering, berouw, priestergemeenschappen, armoede, devotie en apostolisch leven, vertegenwoordigt de idealen van de hernieuwingsbeweging in de niet-monastieke clerus in de elfde en twaalfde eeuw.⁹

Zoals hoger al kort vermeld werd, is het officie van Rupert een proza-officie; het verschilt dan ook volledig van de verschillende Augustinus-officie op poëtische en berijmde teksten die (vermoedelijk) later ontstonden dan het werk van Rupert, en bewaard bleven in handschriften uit de dertiende tot de zestiende eeuw.¹⁰

Ordinarii uit Lotharingen en Luik

Op basis van enkele *libri ordinarii* – een *liber ordinarius* bevat alle instructies voor de liturgie, als een liturgisch 'draaiboek' – uit Lotharingen en het

bisdom Luik wordt al snel duidelijk dat de heilige Augustinus in de Lage Landen niet overal op dezelfde manier werd vereerd. In de collegiale (of kapittel-)kerken van Sint-Servaas in Maastricht en Sint-Pieters in Leuven kwam het Augustinus-officie helemaal niet voor.¹¹ In de kapittelkerk van Onze-Lieve-Vrouw in Tongeren werd Augustinus bezongen met slechts enkele proprium-gezangen, terwijl de meeste afkomstig zijn uit het *commune unius confessoris*.¹² In de benedictijnerabdij van Sint-Arnulf in Metz, dat evenals Maastricht en Tongeren in het oude 'Lotharingen' ligt, waar op 28 augustus een volledig ander officie werd gezongen, met slechts twee nocturnen ter ere van Augustinus – de derde nocturne is er ter ere van de heilige Hermes.¹³ Anderzijds werd in de kapittelkerken van Onze-Lieve-Vrouw in Maastricht en van Sint-Peter-en-Paulus in Anderlecht een officie gezongen dat volledig (Maastricht) of bijna volledig (Anderlecht) identiek is aan het officie in Tongerlo, *Letare mater nostra Iherusalem*.¹⁴ Met uitzondering van de abdij in Metz, waren alle andere genoemde instellingen kerken waar een kapittel van seculiere kanunniken aan was verbonden, en behoorden ze alle tot het bisdom Luik.

Premonstratenzer *ordinarii*

In de premonstratenzer *libri ordinarii*¹⁵ komen twee feesten voor ter ere van Augustinus: dat voor de *depositio* (graflegging), op 28 augustus, en een feest voor de *translatio* (overbrenging van de relieken) op 11 oktober. Volgens de handschriften uit de twaalfde en dertiende eeuw werd het eerste feest gevierd als een *duplex* feest, waarbij de witte albe werd gedragen,¹⁶ gevolgd door een plechtig octaaf, waarbij niet alleen op de dag van het octaaf (één week na het

feest) maar ook alle tussenliggende dagen¹⁷ aan Augustinus waren gewijd.¹⁸ Het feest van de translatie van Augustinus werd in de eerste decennia van de dertiende eeuw aan de premonstratenzer kalender toegevoegd.¹⁹ Ook dit feest was een *duplex* feest, maar zonder octaaf. Het *ordinarius* noemt – behalve de processiegezangen – geen gezangen uit het officie bij naam;²⁰ maar aan de hand van de hymnen (*ymni proprii*) die in het *ordinarius* worden vermeld, mag aangenomen worden dat ook hier het bedoelde Augustinus-officie *Letare mater nostra* is. Het *ordinarius* vermeldt tenslotte dat voor de lezingen tijdens de metten uit verschillende bronnen werd geput. De meest opvallende is dat op de belangrijkste dagen niet werd voorgelezen uit het leven van de heilige, maar uit Augustinus' eigen werk. Meer bepaald werd op de dag van de *depositio*, op het octaaf, de tussenliggende zondag, en het feest van de translatie gelezen uit de *Confessiones*.²¹ Op de tussenliggende dagen werd gelezen 'de hystoria', d.w.z. uit de bijbelboeken die in het zomerseizoen de basis vormden voor de lezingen van de metten. Voor de week tussen 28 augustus en 4 september waren dat Ecclesiasticus (tot en met 30 augustus) en Job (vanaf 1 september).²² Voor het feest van de translatie werd hetzelfde Augustinus-officie gezongen; enkel de Magnificat-antifoon voor de vespers was een andere, *O rex altissime*. Volgens de premonstratenzer *ordinarius* was ook deze antifoon ontleend aan het feest van de *depositio* op 28 augustus. De antifoon werd namelijk gezongen tijdens de statie in het midden van de kerk, tijdens de processie die gehouden werd tussen de ochtend- en de hoogmis.²³

Het antifonarium Tsgrooten

Zoals hoger vermeld, werd het zogenaamde antifonarium Tsgrooten in 1522 vervaardigd door scribe Franciscus Van Weert in opdracht van abt Antonius Tsgrooten, wiens wapen op het openingsfolium prijkt. Van Van Weert zijn meerdere gregoriaanse handschriften bekend, onder meer gemaakt in opdracht van de abdij van Averbode en de abdij van Park in Heverlee (bij Leuven).²⁴ Het antifonarium Tsgrooten dat zich momenteel in de Universiteitsbibliotheek van Gent bevindt, is een zomerdeel en bevat gezangen voor de feesten van Pasen tot voor het begin van de Advent, van zowel het Temporale als het Sanctorale. Twee verwante handschriften uit Tongerlo, een psalter en een antifonarium, bevinden zich in de British Library in Londen,²⁵ en ook de abdij zelf beschikt nog over heel wat handschriften.²⁶

De muzieknotatie in het handschrift is uitgevoerd in zwarte kwadraatnotatie op vier rode lijnen. De kwadraatnoten worden af en toe gecombineerd met ruitvormige noten (romben), die – opvallend – ook afzonderlijk voorkomen, en niet enkel in de context van bijvoorbeeld een *climacus* of *pes subbipunctis*. Een verder opvallend kenmerk zijn de vele correcties die in zowel tekst als muziek voorkomen. Deze werden vermoedelijk uitgevoerd naar het model van een latere versie van de gezangen, zoals deze in het premonstratenzer antifonarium dat in 1680 in Parijs werd gedrukt door Gabriel Guillaume Nivers. Met uitzondering van de herhaalde noten, die niet steeds werden geschrapt, stemmen bijna alle

correcties in het handschrift overeen met de druk uit 1680.²⁷

Het officie voor Augustinus *Letare mater nostra Iherusalem*, genoemd naar de eerste vesperantifoon, staat in het antifonarium op folio's 257v-268v. Het was op vele plaatsen gebruikelijk om de hymnen in een afzonderlijke sectie in het handschrift onder te brengen, wat ook in het antifonarium Tsgrooten het geval is. De hymnen die bij het Augustinus-officie horen staan op folio's 144r-145r.

De vorm van het Augustinus-officie

Het officie dat bij de premonstratenzers werd gezongen volgt de zogenaamde seculiere *cursus*, die werd gebruikt in collegiale kerken en kathedralen, waar een kapittel van kanunniken de diensten verzorgde. Zijn tegenhanger, de monastieke *cursus*, werd gezongen door monialen en monniken zoals benedictijnen (benedictinessen) en cisterciënzers (cisterciënzerinnen). Dat het seculier officie ook bij de premonstratenzers voorkwam, is niet meer dan normaal: ook zij zijn een orde van kanunniken, die weliswaar – in tegenstelling tot de 'seculiere' kanunniken verbonden aan een kapittelkerk – volgens een bepaalde regel leven (vandaar de term 'reguliere' kanunniken). Concreet betekent dat voor de muziek dat er vijf antifonen zijn voor lauden en vespers, en dat de metten bij belangrijke feesten bestaan uit drie nocturnen, die telkens drie antifonen en drie responsoria omvatten.²⁸

Wordt voortgezet in de volgende aflevering.

- ¹ Het handschrift is volledig te raadplegen op www.antifonarium-tsgrooten.be. Over het antifonarium-Tsgrooten, zie Pieter Mannaerts, 'Het Antifonarium-Tsgrooten: de eeuwige jeugd van het gregoriaans', *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 46, 2008, 8-11.
- ² Over Augustinus als theoloog, zie John Rist, 'Augustine of Hippo', in: G.R. Evans, ed. *The Medieval Theologians*, Oxford: Blackwell, 2001, 9-23; Paul Rosen, 'Augustine, the Medieval Theologians, and the Reformation', *ibidem*, 357-72. Over Augustinus als filosoof, zie onder meer Étienne Gilson, *La Philosophie au Moyen Âge*, (*Bibliothèque philosophique Payot*), 2de ed., Parijs: Payot, 1944 (herdr. 1999), 125-38; Frederick C. Copleston, *A History of Medieval Philosophy*, Notre Dame-London: University of Notre Dame Press, 1990 (oorspr. New York: Harper & Row, 1972), 27-49 en Jos Decorte, *Waarheid als weg. Beknopte geschiedenis van de middeleeuwse wijsbegeerte*, Kapellen/Kampen: DNB-Pelckmans/Kok Agora, 1992, 53-65. Over Augustinus als mysticus zie Boris Todoroff, Boris, *Laat heb ik je liefgehad. Christelijke mystiek van Jezus tot nu*, Leuven: Davidsfonds: 2002, 115-44. Een recente biografie is Peter Robert Lamont Brown, *Augustine of Hippo: a Biography*, new ed. with epilogue, University of California Press, 2000.
- ³ On line te raadplegen in de *Thesaurus Musicarum Latinarum*, <http://www.chmtl.indiana.edu/tml>. Enkele recente studies van Augustinus' *De musica* zijn Paloma Otaola, *El De musica de san Agustín y la tradición pitagórico-platónica*, Valladolid: Estudio Agustiniano, 2005; Adalbert Keller, *Aurelius Augustinus und die Musik*. Untersuchungen zu De musica im Kontext seines Schrifttums, (*Cassiciacum*, 44), Würzburg: Augustinus, 1993; Ubaldo Pizzani & Guido Milanese, "*De musica*" di Agostino d'Ippona, (*Lectio Augustini. Settimana Agostiniana Pavese*, 5), Palermo: Augustinus, 1990; Pedro Ferreira da Costa, *Harmonia na estética musical de Agostinho: estudio da comprehensao de harmonia visando a explicar o significado da sua dimensao estética de modo especial no De musica*, doctoraatsverhandeling Pontificia Universitas Gregoriana. Facultas Philosophica, Rome, 1982.
- ⁴ Martijn Schrama, 'The Office in Honour of Saint Augustine: An Unknown Work of Rupert of Deutz', *Augustiniana*, 54, 2004, 590-602.
- ⁵ Schrama, 'The Office in Honour of Saint Augustine', 601.
- ⁶ Schrama, 'The Office in Honour of Saint Augustine', 589-651.
- ⁷ Schrama, 'The Office in Honour of Saint Augustine', 620-27.
- ⁸ Janka Szendrei, 'On the Prose Historia of St. Augustine', Margot E. Fassler & Rebecca A. Baltzer, eds., *The Divine Office in the Latin Middle Ages. Methodology and Source Studies, Regional Developments, Hagiography*, Oxford: Oxford University Press, 2000, 435-37.
- ⁹ Zie ook Szendrei, 'On the Prose Historia', 431-34.
- ¹⁰ De databank *Late Medieval Liturgical Offices (LMLO)* maakt melding van minstens vier officies (AU 11-14), waarvan één voor het feest van de translatie (zie http://hlab.dyndns.org/projekten/webplek/CANTUS/HTML/CANTUS_index.htm); de teksten zijn uitgegeven in Guido Maria Dreves & Clemens Blume (eds), *Analecta hymnica medii aevi*, Leipzig: Reisland, respectievelijk in vol. 5, nr. 46 en 47 (1889); vol. 13, nr. 18 (1892); vol. 17, nr. 12 (1894).
- ¹¹ J.M.B. Tagage, ed., *De Ordinarius Chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht volgens een handschrift uit het vierde kwart van de dertiende eeuw*, (*Maaslandse monografieën*, 54), Leeuwarden: Eisma, 1993; Placide-Fernand Lefèvre, ed., *Les ordinaires des collégiales Saint Pierre à Louvain et Saints Pierre-et Paul à Anderlecht dans des manuscrits du XIVe siècle*, (*Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 36), Leuven: Bibliothèque de l'Université/Publications Universitaires, 1960.
- ¹² Placide-Fernand Lefèvre, ed., *L'Ordinaire de la collégiale, autrefois cathédrale de Tongres d'après un manuscrit du XVe siècle*, (*Spicilegium sacrum Lovaniense*, J. Geenen & A. Van Roey, eds., 34-35), Leuven: Specilegium Sacrum Lovaniense, 1967-68.
- ¹³ Alois Odermatt (ed.). 1987. *Der Liber Ordinarius der Abtei St. Arnulf vor Metz (Metz; Stadtbibliothek, Ms. 132, um 1240)*. (*Specilegium Friburgense. Texte zur Geschichte des kirchlichen*

Lebens, ed. G.G. Meersseman et al., 31). Freiburg: Universitätsverlag Freiburg.

¹⁴ J.M.B. Tagage, ed., *De ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht volgens een handschrift uit het derde kwart van de veertiende eeuw*, (*Maaslandse monografieën*, 39), Assen: Van Gorcum, 1984; Placide-Fernand Lefèvre, ed., *Les ordinaires des collégiales Saint Pierre à Louvain et Saints Pierre-et Paul à Anderlecht*.

¹⁵ Zie de editie van Placide-Fernand Lefèvre, *L'Ordinaire de Prémontré d'après des manuscrits du XIIe et du XIIIe siècle*, (*Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 22), Leuven: Bureaux de la Revue, 1941. Lefèvres basishandschrift is München, Bayerische Staatsbibliothek, Hs. 17174 (uit de late twaalfde, vroege dertiende eeuw), aangevuld met gegevens en aanvullingen uit een tiental andere codices uit de dertiende tot vijftiende eeuw (pp. V-XXVII).

¹⁶ Lefèvre, *L'Ordinaire de Prémontré*, 22.

¹⁷ Met uitzondering van 29 augustus, het feest van de onthoofding van Johannes de Doper; zie Lefèvre, *L'Ordinaire de Prémontré*, 133-34.

¹⁸ Concreet had de dag van het octaaf, 4 september, negen lezingen in de metten, de dagen tussen 30 augustus en 3 september hadden er drie; zie Lefèvre, *L'Ordinaire de Prémontré*, 133-35.

¹⁹ Lefèvre, *L'Ordinaire de Prémontré*, X, 134.

²⁰ Voor de mis wordt enkel de sequens *Interni festi* genoemd; Lefèvre, *L'Ordinaire de Prémontré*, 97.

²¹ Op enkele feestdagen werd bij de premonstratenzers ook uit de *Sermones* van Augustinus gelezen, zoals op de twee dagen vóór de kerstwake, Witte Donderdag, Drievuldigheidszondag en de Kerkwijding; zie Lefèvre, *L'Ordinaire de Prémontré*, 32, 57, 83, 102. In andere gemeenschappen, zoals in enkele abdijen, werd op het feest van de *depositio* gelezen uit de *Vita II*, die hiervoor specifiek bestemd was; zie Schrama, 'The Office in Honour of Saint Augustine', 604-07.

²² Lefèvre, *L'Ordinaire de Prémontré*, 87-88, 96.

²³ Lefèvre, *L'Ordinaire de Prémontré*, 25 ('[...] in festo sancti Augustini [...] quacumque feria fuerint, processio fieri solet, et [...] statio fieri potest in medio ecclesie'); 97 ('In processione, quacumque feria fuerit, responsorium *Verbum Dei*, in statione antifona *O rex altissime*'). Lefèvre merkt op dat het liber ordinarius van Grimbergen (dertiende eeuw) het responsorium *Volebat* voorschrijft

²⁴ Maurits Smeyers, 'De liturgische handschriften der Abdij van Averbode. Een bijdrage tot de studie van de laat-middeleeuwse miniatuurkunst', *Arca Lovaniensis*, 2, 1973, 91-131.

²⁵ Londen, British Library, Add. 15426-27.

²⁶ Zie Jan Corthouts, *Inventaris van de handschriften in het abdijsarchief te Tongerlo*, (*Bibliotheca Analectorum Praemonstratentium*, 17), Tongerlo, 1987; Ike De Loos, *Chant behind the dikes*, <http://utopia.knoware.nl/users/ikedl/chant/>.

²⁷ Zie mijn artikel in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*. Met dank aan Gilbert Huybens (Leuven) voor de inzage in zijn exemplaar van het *Antiphonarium Praemonstratense*, die de vergelijking mogelijk maakte; het Augustinus-officie staat er op pp. 343-60; de Magnificat-antifoon voor de translatio op p. 380.

²⁸ In het monastiek officie bevatten de vespers slechts vier antifonen, de lauden vijf antifonen; de metten bestaan uit drie nocturnen, waarvan de eerste en de tweede bestaan uit zes antifonen en vier responsoria, de derde uit één antifoon en vier responsoria.

Dr. Pieter Mannaerts is als postdoctoraal onderzoeker FWO-Vlaanderen verbonden aan de onderzoekseenheid musicologie en de Alamire Foundation van de K.U.Leuven. Daarnaast is hij hoofddocent aan het Centrum Gregoriaans in Drongen.

Wie heeft het nu nog over Begijnen! Hun nalatenschap in hun gebouwen - de monumentale hoven - is interessant, maar hun levenswijze?

"Begijntjes en Kwezelkens ... wat verwacht je daar nog van?"

Zelf op een Begijnhof wonend, kom ik onder deze vraag niet uit. Je speurt en loopt dan bij toeval tegen een gedegen studie aan¹ die je verstomd doet staan vanwege geëmancipeerde vrouwen, die er alles aan deden in de late Middeleeuwen om een zelfstandig bestaan op te bouwen, wars van alle mannelijke bemoeienis vanuit kerk en wereld.

Een Begijnhof, stadje in een stad, met Begijnen als zakenvrouwen, huizenbezitters, leraressen, vertrouwd met kunst en cultuur. Een Begijnhof in je stad, daar had je rekening mee te houden. Niet verwonderlijk dus dat de schitterende monumenten die ons resteren, steeds opnieuw vragen oproepen omtrent hun levenswijze en belangstelling.

In 1998 werden dertien Vlaamse Begijnhoven door de Unesco op de lijst van het cultureel werelderfgoed geplaatst, vanwege culturele traditie en architectonische waarde.

Maar wat klonk er achter die Begijnhofmuren?

De oudste bronnen van liturgische muziek dateren uit de 13de eeuw, en zijn dus nauwelijks jonger dan die muren zelf. Alle reden voor Resonant (Centrum voor Vlaams muzikaal erfgoed) om een onderzoek te starten aangaande muziek, afkomstig uit Vlaamse Begijnhoven: handschriftelijke en gedrukte bronnen. Pieter Mannaerts en Els Vercammen namen die taak op zich. Dit resulteerde in de volgende uitgave:

Beghinae in cantu instructae, Muzikaal erfgoed uit Vlaamse begijnhoven (middeleeuwen – eind 18de eeuw), Pieter Mannaerts (ed.)²

Behalve Mannaerts en Vercammen hebben nog zes andere auteurs hun bijdragen geleverd.

In deel 1, Bronnenstudies, reizen we langs de Begijnhoven van Brugge, Antwerpen, Brussel, Mechelen, Leuven, Lier

en Turnhout.

We maken kennis met muzikale bronnen ter gelegenheid van onder meer de Bloedprocessie in Brugge, officies voor het feest van de H. Begga in Antwerpen³, het zingen van het *Ave verum corpus* uit Mechelen⁴, en liturgische orgelmuziek en alternatimpraktijken in de Begijnhoven van Lier en Turnhout. In Lier bij voorbeeld werden gregoriaanse melodieën geharmoniseerd.

Ook wijzen bronnen op muzikale praktijken buiten de kerkmuren.

Deel 2, Repertorium, is een opsomming van bronnen, drie en tachtig pagina's vol; de steden worden genoemd in alfabetische volgorde: Aalst, Aarschot, Antwerpen, Brugge en zo verder; met aandui-

dingen als: lofdicht, handschrift met muzieknotatie, drukken met of zonder muzieknotatie. De inleiding op dit tweede deel is een verantwoording van de werkwijze als wel van de selectie die is toegepast. Ook is er onderscheid gemaakt tussen muziek vóór en na 1800. Vervolgens wordt ieder handschrift nauwkeurig aangeduid: bewaarplaats, auteur, bezetting, titel, muzieknotatie, inhoud en andere gegevens.

Zo'n boeiende en wetenschappelijk gefundeerde uitgave laat zich nauwelijks vatten in een beschrijving van een luttele pagina. Hopelijk maakt het bovenstaande de lezer zo nieuwsgierig dat hij of zij het boek aanschaft en bestudeert.

NOTEN

¹ Het besloten hof, Begijnen in de Zuidelijke Nederlanden. Monika Triest, Uitgeverij van Hallowyck.

² Beghinae....zie artikel.

Centre d'Études Supérieures de la Renaissance.

Collection "Epitome musical". Brepols.

³ Ad Vesperas Hymnus (zie notenbeeld), Archief van het Begijnhof van Antwerpen, 351, p.89 Laude solemni, vesperhymne voor Begga (pag. 151).

⁴ Ave verum corpus (zie notenbeeld). Uit het Begijnhof in Mechelen, (pag. 98). Transcriptie van het begin. Het boek plaatst de volledige transcriptie (pag.101).

A ue verū corpūs natū ex Mari a Vir gi ne
 ve re passū, imo la tū in cruce pro ho mi ne, cuius
 la tūs perfo ra tum, vnda flūit et san guī ne. Est o no bis
 pregu statū mortis in ex a mi ne. O Clemēs, O

A ue verū corpūs natū ex Mari a Vir gi ne
 ve re passum, ī mola tū in cruce pro ho mi ne
 Cuius la tūs perforatū vnda flūit et san guī ne. Esto nobis
 pregu statū mortis ī ex a mine. O Clemēs, O

A ue verū corpūs natū ex Mari a Vir gi ne
 ve re passū ī mola tū in cruce pro ho mi ne Cuius
 la tus perforatū vnda flūit et san guī ne. Esto nobis
 pregu statū mortis ī ex a mine. O Clemēs O

Marie-Louise Egbers was jarenlang redacteur van het Tijdschrift voor Gregoriaans. Zij volgde de cursussen over gregoriaanse uitvoeringspraktijk in Essen – Werden bij onder meer Godehardt Joppich. Zij is al vele jaren koorleider van onder meer de Begijnhofschola te Breda.

tweeëntwintigste zondag door het jaar, B-jaar

De lezingen van deze zondag vormen een trits van oplopende uitzuivering van ethisch bewust leven: eerst Mozes: *brenkt de voorschriften van de Heer stipt ten uitvoer, want daaruit zal voor de volken uw wijsheid en inzicht blijken.* Dan Jacobus: *Neemt met zachtmoedigheid het woord van God aan dat in u werd geplant en dat de kracht bezit uw zielen te redden. Weest uitvoerders van het woord en niet alleen toehoorders; dan zoudt gij uzelf bedriegen.* En Jezus, door kritische uitvoerders uit de tent gelokt: *Gij laat het gebod van God varen en houdt vast aan de overlevering van mensen....Wilt mij verstaan: niets kan de mens bezoedelen wat van buiten af in hem komt. Maar wat uit de mens komt, dat bezoedelt de mens.*

De Kerk vraagt in haar gebeden dan ook kracht van boven om toe te nemen in liefde voor elkaar.

Aan de **Intredezing** van deze zondag is mooi te zien dat veel Misantifonen niet alleen in tekst maar ook in melodie het psalmzingen als grondstructuur kennen. Op die grondstructuur tref je dan allerlei muzikale omspelingen aan. Het doet denken aan de minstens eens zo lange route die kinderen afleggen vergeleken met de wandeling van hun ouders: ze wijken links en rechts uit, al naargelang de afleidingen die ze daar denken aan te treffen. Zo ook hier: de twee zinnen waaruit deze introitus bestaat, kunnen zonder veel moeite gezongen worden op

de melodie van het erbij horende psalmodievers. Je bevindt je dan in hetzelfde landschap, van de achtste toonsoort, met het sol-la-do als wegwijzer voor de kortste route. Maar het kind in ons laat zich liever afleiden langs de omwegen van de componist: hoor hoe vanaf *suavis ac mitis es*, op de si, de stoot gegeven wordt naar de uitbundige sprong *et copiosus in misericordia*: gij zijt goed en vergevingsgezind en rijk aan barmhartigheid. Met een mooie slotformule (*omnibus invocantibus te*) treden we weer terug in de uitgangpositie van hulpvrager, klaar om na de sobere psalmodie weer die kinderlijk blijde ommegang te gaan.

Het **Gradualegezag** *Timebunt gentes* is van de vijfde modus; van die vijfde modus hebben we nog zestig graduales in onze zangboeken. En ze zijn allemaal, zeker de klassieke onder hen, ieder voor zich een unicum. Dom Boer heeft die zestig ingedeeld in zeven typen en dan bestaat het gezelschap van ons graduale van vandaag nog uit een achttal op elkaar gelijkende gezangen. Als je deze achtereen zingt, zijn er inderdaad hele brokken die onderling uitwisselbaar zijn, en tóch, elk gezang vraagt om eigen aandacht, ingespannen concentratie. En hoe kan het ook anders? De tekst is bepalend immers. *Timebunt gentes* klinkt uniek bij dat puntige omhoogsteken van *Sion*. Het dwingt je te gaan kijken naar de tekst en vervolgens naar de hele psalm. De psalm is een drieluik: eerst de beschrijving van hoe je

je rot kunt voelen, dan het vereren van Sions macht en glorie en tenslotte het gebed: laat ons hier wonen. Onze tekst stamt van het middenstuk: de volken vrezen de Heer, want Hij bouwde Sion. En we zien horend en horen ziend de hoge bergkammen van de heilige berg. Ik wens het u toe: een schola die weet wat zij zingt en een solist die de heilige berg beklimmen kan.

Het **Alleluia** is een tekstaanpassing op een melodie die we terugvinden zes zondagen verderop: *Qui timent*. En inderdaad, als we beide gezangen zingen dan sluiten toon en tekst bij *Qui timent* juist een stuk beter op elkaar aan. Toch is de aanpassing zeker niet zonder gevoel voor de tekst gedaan: we horen de melodie meteen opstuwten naar *cantate Domino* en vandaar naar *mirabilia*, om dan weer op de jubilus te eindigen. En weer wimpelt het *alleluia* er omheen. Zoals Dom Boer zegt: “Een mooi vol en rond cantando voor dit zangerige stuk. Niet haasten, maar ook volstrekt niet zwaar”.

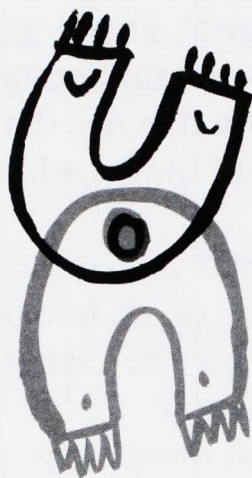
Het **Offerandegezag** moet wel heel oud zijn, het heeft nog de structuur van het responsorie, een psalmodisch gezang met een refrein. Daarom gaat voor dit gezang ook op wat boven gezegd werd van de Introitus: de strenge eenvoud van de oude psalmodie, omspeeld met siernoten. Anders dan bij de intredezang blijft de stroom nu binnen de bedding. Het gebed begint met een buiging (*Domine, in auxilium*) en vervolgt met een blik omhoog (*meum respice*): Heer, zie neer om mij te helpen. Dom Boer: “Men kan zich niets biddenders en sprekenders indenken en

de intonatie moest alle componisten van kerkmuziek voordurend door het hoofd spelen”. Hij wijst ook op het met enig crescendo te zingen *auferant* (al voorbereid immers door het zeer gelijkende *qui quaerunt*) en de geniale afsluiting bij *eam*: een kaappoging waar je voor wegduikt. En dan dus dat refrein, wat maar in het hoofd blijft spoken.

De eerste zin van de **Communiezang** brengt je op de hoogte van de tweede zin, de do. En die eindigt weer waar het gezang begon: de fa. En de rest is bijna allemaal omspeling van de sol. We horen drie keer een accent op de hoge re: *docuisti, iuventute* en *usque*: Gij hebt mij onderwezen als kind en tot in mijn oude grijze dagen. En dat laatste op de lage re. Het herhaalde fa-la-do wat we hierna horen, lijkt uit een andere toonsoort te komen, het voelt even vreemd, maar gelukkig landen we veilig op de vertrouwde sol. Hebben we toch even, los geraakt van het vertrouwde, die verlatenheid gevoeld van *derelinquas*? Zo zijn er meer details die dit gezang tot een klassieke topper maken: de melodische rijmen bij *iustitiae – solius* en *senium – derelinquas*; de vóórzin en nazin die sterk gelijkend zijn, beide op sol eindigen maar qua intonatie zo fraai variëren ten dienste van het geheel. Dom Boer: “Ondanks dezen strakke bouw is de tekstuitdrukking woord voor woord aangepast”. In de herhaling, afgewisseld met de achtste psalmodie, wordt het thuiskomen op de grondtoon aan het eind ons langzaam ingeprent als uitdrukking van het ware communiceren.

Gerrit van Osch is redacteur van dit tijdschrift.

**EUROPA
CANTATXVII
UTRECHT**
17-26 JULY 2009
WWW.ECU2009.NL

see u singing

Het internationale festival EUROPA CANTAT vindt één keer in de drie jaar plaats. Voor het eerst in zijn bestaan komt het festival naar Nederland en de komende keer is dat in Utrecht!

Van 17 t/m 26 juli 2009 kunnen individuele zangers, koorzangers en ensemble zangers meedoen aan uitdagende en inspirerende ateliers mensen van allerlei nationaliteiten ontmoeten, genieten van samen zingen onder leiding van grote dirigenten, en luisteren naar muziek.

Voor mensen die eens willen ruiken aan een voor hen onbekend genre ontwikkelde Europa Cantat de zogenaamde discovery ateliers, workshops van een dag. Speciaal voor ons tijdschrift lichten we hieruit de workshop *Gregoriaans zingen* door Wilko Brouwers.

In dit atelier kunt uw hart ophalen aan deze eeuwenoude zangstijl. We maken kennis met de vierkante noten op de vierlijnige notenbalk, de speciale sleutels en de verschillende toonsoorten. We leren psalmodiëren en een gevoel ontwikkelen voor het vrije ritme en de flexibele timing van gregoriaanse zang.

Aan het begin van het atelier geeft Wilko Brouwers een korte inleiding over de notatie van gregoriaanse muziek en de acht toonsoorten waarin de muziek is gecomponeerd. Daarna zingen we psalmodiën uit de oude kloosterkoren, repertoire uit het Ordinarium (de gewone delen van de mis: Kyrie, Gloria, Credo,

Sanctus en Agnus Dei) en het Proprium (de variabele onderdelen van de liturgie: Introitus, Graduale, Alleluia, Offertorium en Communio). Om het vrije ritme van gregoriaans zingen te leren aanvoelen, zullen we ook veel bewegen.

Wilko Brouwers studeerde koordirectie aan het conservatorium in Arnhem en de Liszt Academie in Boedapest. Hij dirigeert o.a. de Schola Cantorum van de Cisterciënzer Abdij in Achel en gaf ook cursussen gregoriaans in de VS.

Wilt u één dag meedoen aan het festival? Dat kan!

U kunt dan een dagkaart kopen waarmee u toegang heeft tot een Discovery Atelier en concerten op die dag. Een Discovery Atelier duurt één ochtend.

Tijd: 10.00 – 12.30 uur.

Locatie: alle Discovery Ateliers vinden plaats in het centrum van Utrecht.

Vanaf eind mei kunt u dagkaarten kopen via de site www.ecu2009.nl.

Thomas Op de Coul, werkzaam bij de Centrale Discotheek Rotterdam (CDR), zet recent verschenen cd's op een rijtje, voorzien van kort commentaar. De code na elke titel verwijst naar het nummer van de cd in de CDR.

Stella matutina. Vox Clamantis, Weekend Guitar Trio. Mirare MIR 064. Een samenwerking tussen een gregoriaans ensemble en elektrische gitaren doet direct denken aan de samenwerking van het Hilliard Ensemble en saxofonist Jan Garbarek in de jaren negentig. In dit geval resulterend in gregoriaans, begeleid door subtiele elektronische klanktapijten.
DJX0939

Spiritus Domini. Schola Sköndal. Nosag NOSAG CD 153. Aardige verzamelaar met muziek uit mis en officie, aangevuld met enkele moderne composities. Interessant is de Zweedse psalmodie, de uitvoering is prima.
DJX0946

Bernard de Clairvaux : Mittelalterliche Musik der Zisterzienser. Ensemble Officium o.l.v. Wilfried Rombach. Christophorus CHR 77301. Responsorieën en andere gezangen uit de nachtgebeden, gecombineerd met de lange (en over meerdere tracks op de cd verdeeld) hymne 'Jesu dulcis memoria', ooit toegeschreven aan de H. Bernardus. Ensemble

Officium combineert hier vrouwen- en mannenstemmen, meestal apart, soms gezamenlijk zingend.
DJX0947

Delectamentum : The feast of Corpus Christi - Gregorian chant and Du Fay. Schola Hungarica o.l.v. Janka Szendrei & László Dobszay. BMC BMC CD 140. Mooie nieuwe cd van de Schola Hungarica, rond het feest van Corpus Christi, met in het boekje aandacht voor de rol van Thomas van Aquino bij de samenstelling van de liturgie van dit destijds nieuwe feest.
DJX0950

L'arbre de Jessé : Gregorian chant and medieval polyphony. Ensemble Gilles Binchois o.l.v. Dominique Vellard. Glossa GCD P 32302. Mooie cd met interessant repertoire (gregoriaans en vroege polyfonie), met name rond oudtestamentische verhalen, van bijvoorbeeld Job, Jona en Rachel.
DJX0953

Bij de Centrale Discotheek Rotterdam vindt u meer dan 300.000 cd's, zo'n 10.000 muziek-dvd's en 300.000 lp's, allemaal te leen. Woont u buiten (de regio) Rotterdam? Dan kunt u het grootste gedeelte van de muziekcollectie van de Centrale Discotheek lenen via uw eigen bibliotheek, door gebruik te maken van LeenDirect. Een deel van de muziekcollectie van de Centrale Discotheek Rotterdam is bovendien digitaal en gratis te leen, via DigiLeen. Alle informatie over de CDR vindt u op de website www.muziekweb.nl.

Redactioneel	Nr.	Pag.
De toekomst van het Gregoriaans	2	41
Het 4 ^e lustrum van de A.C.G.	1	1
Het kan verkeren, zei Bredero	3	82
Lucht en leegte, zegt Prediker	4	121
Spiritualiteit		.
<i>Egbers, M.-L.</i> , Wie zoekt, vindt?	2	42
<i>Ferguson, M.</i> , Over stilte	4	122
<i>Koetsveld, zr. Hildegard</i> , Over de dynamiek tussen psalm en liturgie	3	97
<i>Kurris, A.</i> , Preek, gehouden tijdens het Gregoriaans Festival	3	82
Koorpraktijk		
<i>Hoondert, M.</i> , Een nieuwe ordo cantus	4	125
<i>Kurris, A./ R. de la Haye</i> , Bisschop Stefanus van Luik (2)	1	2
<i>Kurris, A./ R. de la Haye</i> , Bisschop Stefanus van Luik (3)	2	45
<i>Kurris, A./ R. de la Haye</i> , Bisschop Stefanus van Luik (4)	3	89
Uitgelezen zondag		
<i>Osch, G. van</i> , Hebdomada II Paschae	1	10
<i>Osch, G. van</i> , Tempus per annum, Hebdomada IX	2	60
<i>Osch, G. van</i> , Tempus per annum Hebdomada XXX	3	103
<i>Osch, G. van</i> , In Epiphania Domini	4	132
Wetenschap		
<i>Ackermans, F.</i> , Zingen uit het Liber Antiphonarius	1	21
<i>Biezen, J. van</i> , Het ritme van de Latijnse hymnen (2)	1	25
<i>Heerings, A.</i> , De “Messe cum Jubilo” van Maurice Duruflé	3	111
<i>Klöckner, St.</i> , Komt samen allen die haar lief hebt (1)	3	105
<i>Klöckner, St.</i> , Komt samen allen die haar lief hebt (2)	4	135
<i>Krekelberg, L.</i> , Cor meum	4	148
<i>Mannaerts, P.</i> , (vert.). Guido Adler, het gregoriaans congres in Arezzo, 1882 (1)	1	12
<i>Mannaerts, P.</i> , “Het daghet in het oosten”	2	62
Personen		
<i>Osch, G. van</i> , Interview met Martin Hoondert	1	17
<i>Osch, G. van</i> , In memoriam Maurice Pirenne	2	69
<i>Zanten, E. van</i> , In memoriam Lida Dekkers	4	145
<i>Zijlstra, M.</i> , Wim van Gerven	4	150
Varia		
<i>Egbers, M.-L.</i> , De Begijnhofschola	4	143
<i>Heerings, A.</i> , Kerst, Pasen en Pinksteren in Fluxus-notatie (recensie)	3	116
Inhoud 2007 (abusievelijk staat er 2006)	2	78
Internetsites gregoriaanse koren	1	38
<i>Kuypers, K.</i> , het Nederlands Gregoriaans Festival	1	7
<i>Kuypers, K.</i> , het Nederlands Gregoriaans Festival	2	53
<i>Op de Coul, Th.</i> , Recent verschenen	3	118
<i>Zielhorst, A.</i> , Het tweede Nederlands Gregoriaans Festival 2008	3	84
Forum	1/30 2/71 4/152	
Recensies/Verslagen	1/31 2/72 3/119 4/154	
Mededelingen	1/37 1/73 4/159	

1. *Reactie van M. Zijlstra op het artikel 'Een nieuwe ordo cantus' van Martin Hoondert (TvGreg 2008, pp. 125-131).*

Lezing van dit artikel heeft mij tot nadenken gebracht over de vraag wat liturgie nu eigenlijk is. Want zijn overtuiging dat het Graduale als een soort liedboek zou moeten worden gebruikt, is in strijd met al mijn gevoelens en gedachten daarover. Uiteraard heeft hij gelijk als hij zegt dat het is toegestaan om andere dan de voorgeschreven gezangen te gebruiken; het voorwoord van het Graduale Romanum biedt die mogelijkheid. Maar is het ook nodig?

De liturgie geldt voor mij vooral als een opdracht. De gezangen, de lezingen, de gebeden zoals ze zijn voorgeschreven dienen zo goed mogelijk te worden uitgevoerd en de kunst is ze in het kader van de dag, het rituele moment en de omstandigheden van de gemeenschap te duiden. In mijn beleving is dat de kracht van ritueel: je gaat ergens een kerk binnen, er gebeurt precies wat je van tevoren in je missaal al had kunnen zien staan, maar (persoonlijke) omstandigheden, preek, en sacramentele beleving werpen op de lezingen, gezangen en gebeden een licht dat je van tevoren niet had vermoed. Dat is het wonder van de liturgie.

Een belangrijk argument in Hoonderts betoog is de omgekeerde kijk-richting: niet langer kijken we van-

uit het gregoriaans naar de volkstaalliturgie, 'maar kijken we vanuit de volkstaalliturgie naar het gregoriaans en constateren we dat de gezangenkeuze niet alleen afhangt van het rituele moment, maar ook (en graag zelfs!) van de thematiek zoals die door de lezingen wordt aangereikt (TvGreg 2008, p.128).' Hoondert beschrijft wat er de afgelopen decennia in de volkstaalliturgie lijkt te zijn gebeurd. Maar wordt hier niet een al te idealistisch beeld geschapen van de volkstaalliturgie? Hoe vaak heb ik bij zeer uiteenlopende schriftlezingen toch steeds weer dezelfde liederen horen zingen? Niet zelden had ik het gevoel dat een gezang er met de haren werd bijgesleept. De uitdaging is volgens mij niet alleen de aangereikte schriftlezingen, maar ook de aangereikte gezangen en gebeden bij de verkondiging te betrekken. Dat opent andere en onverwachte perspectieven.

Niet erg gelukkig gekozen vind ik dan ook Hoonderts voorbeeld, de elfde zondag door het jaar A. Geen van de gezangen die hij wil vervangen (introitus, alleluia en communio) is niet op de een of andere manier met de schriftlezingen van die zondag te verbinden. Ik vind ze er zelfs heel goed bij passen, en kan dat ook uitleggen, maar daarvoor

ontbreekt hier helaas de ruimte.

Ronduit jammer vind ik dat Hoondert bij zijn vervangingen dan ook nog eens kiest voor gezangen uit het *Graduale Simplex* en het *Antifonale Monasticum*. Het herinnerde mij aan het pleidooi dat Anton Vernooij in dit Tijdschrift (1999-1, pp. 2-11) voor het *Graduale Simplex* (GS) hield, waar ik me destijds al behoorlijk over heb opgewonden. Want mijn voorkeur voor het Gregoriaans in de mis komt voort uit de liefde voor de spiritualiteit en de schoonheid van de misgezangen. Die spiritualiteit mis ik te vaak in de gezangen uit het GS. Ze zijn netjes, niet aanstootgevend, maar in niets te vergelijken met de gregoriaanse misgezangen die van een onvergelijkbare spirituele rijkdom en schoonheid zijn. De melodieën in GS hebben niets van het meeslepende, hartverheffende en zielsverrukkende van die in het *Graduale Romanum*.

Hoonderts pleidooi voor het gebruik van het *Graduale* als liedboek loopt uiteindelijk uit op een pleidooi voor een heel ander soort liturgie dan die mij voor ogen staat. Ik persoonlijk word niet vrolijk bij het vooruitzicht vieringen te moeten bijwonen met gezangen 'bij voorkeur uit het *Graduale Simplex*' (TvGreg 2008, p. 130). Ik denk ook niet dat dergelijke vieringen het gregoriaans repertoire voor de ondergang zullen bewaren. In tegendeel, wanneer we (onderdelen van) het echte repertoire vervangen door bloedeloze GS-gezangen, zal al gauw de vraag opkomen waarom we dit alles nog in het Latijn zingen. Dan zullen we al heel snel tot de conclusie komen dat we net zo goed het *Abdijboek* (ook nette gezangen) kunnen zingen met Nederlandse psalmen en antifoontjes. En al spoedig is er van het gregoriaans in de mis niets meer over. Vraag me niet hoe ik dit weet. Ik heb het van dichtbij meegemaakt.

2. Weerwoord M. Hoondert op bovenstaande reactie van M. Zijlstra: naar een nieuwe ordo cantus

Het doet me goed dat er discussie is naar aanleiding van mijn artikel over een 'nieuwe ordo cantus'. Al eerder reageerde pastoor A.P.S. van Hout (*Katholiek Nieuwsblad* van 16 januari jl.), maar hij voegde er aan toe dat hij mijn artikel niet gelezen had. De reactie van Marcel Zijlstra is weloverwogen en biedt goede aanknopingspunten voor een gesprek. Ik ga er dan ook graag op in. Reagerend op de bijdrage van Zijlstra wil ik drie punten naar voren brengen.

1. Zijlstra heeft gelijk als hij zegt dat liturgie een opdracht is. Sterker nog: liturgie *is er* en als participant onderga je de liturgie; het ritueel neemt je als het ware mee, je wordt opgenomen in een ordening die niet van jou is, maar die je aangereikt wordt. Dit betreft echter het ritueel op het moment van uitvoering. Daar gaat iets aan vooraf: het ritueel wordt 'bedacht'. Dit is, ondanks alle mythevorming die er rondom rituelen wordt opgebouwd, altijd mensenwerk. Het zijn mensen die

rituelen, vaak in een proces van *trial and error*, uitdenken, herzien, vormgeven. Mijn kritiek op de huidige *ordo cantus* gaat over dit mensenwerk, dat dus voorafgaat aan de uiteindelijke viering van de liturgie. Mijn kritiek op de huidige *ordo cantus* betreft dan vooral de systematiek die de basis vormt van dit mensenwerk: de wijze waarop de gezangen zijn gekozen sluit mijns inziens niet goed aan bij de systematiek achter de keuze van de lezingen en de daarop geënte gebeden in de huidige liturgie.

2. De systematiek waar ik voor pleit, gaat uit van liturgie als proces van omvorming. Ik ontleen deze visie aan het werk van het Titus Brandsma Instituut (TBI), onder meer het werk van de liturgiewetenschapper Ad de Keyser. Liturgie beoogt ons om te vormen, wil ons 'bekleden met de nieuwe mens'. Als we weggaan na het *Ite, missa est*, zijn wij nieuwe, andere mensen. Deze omvorming kan op vele wijzen bewerkstelligd worden. Ik ben van mening dat het voor dit proces belangrijk is dat Bijbelse beelden en woorden 'inslijten': wat we horen uit de Schrift en in de verkondiging, resoneert in de gezangen en de gebeden. Zo worden de woorden en beelden deel van ons. Hoe teksten en gezangen elkaar kunnen versterken laat het na Vaticanum II vernieuwde lectionarium goed zien: de gekozen antwoordpsalmen diepen de thematieken van eerste lezing en

evangelie uit en functioneren als verbindende schakel. De gregoriaanse gezangen zouden op eenzelfde wijze kunnen functioneren als de antwoordpsalmen. Misschien is het voorbeeld dat ik in mijn artikel heb gegeven niet overtuigend, ongetwijfeld is het waar dat de Nederlandstalige liturgie dit ideaal lang niet altijd waar maakt, maar dat neemt niet weg dat we er in gezamenlijkheid over kunnen nadenken hoe we datgene wat de liturgie beoogt – omvorming – zo goed mogelijk kunnen ondersteunen.

3. Aan het slot gaat Zijlstra in op mijn suggestie om naast het *Graduale Romanum* ook gebruik te maken van het *Graduale Simplex* (en zo mogelijk ook nog andere bronnen). Het verbaast mij dat hij het *Graduale Simplex* afwijst. Let wel: ik pleit er niet voor om *alleen maar* uit het *GS* te zingen, ik zie dit boek als aanvullend op het *GR*. De gezangen die we vinden in het *GS* zijn vaak zeer oud. Het gaat hier om veelal eenvoudige, maar fraaie antifonen met psalmverzen die gereciteerd dienen te worden. Met zijn jarenlange ervaring met het zingen van vespers weet Zijlstra als geen ander dat psalmodiëren moeilijk is, maar zeer weldadig als het goed gebeurt. Het is zeker waar dat de ervaring van een gereciteerd gezang anders is, dan die van een rijk versierd propriumgezag uit het *GR*, maar dat lijkt mij geen reden om het gebruik van het *GS* af te wijzen.

3. *Van Arnold den Teuling ontvingen wij een reactie op de twee artikelen van Stefan Klöckner in de afleveringen van TvGreg 2008, no 3 en 4.*

Ik heb nog een nuttige aanvulling op de artikelen van Stefan Klöckner over *Laetare Jerusalem*.

De verbeteringen in de serie *Graduale Restitutum* zijn namelijk ook verwerkt op de website van de Schola Freiburg, <http://www.gregor-und-taube.de/index.html>, onder de knop Materialien. De dirigent dr. Anton Stingl heeft in een paar jaar tijd geleidelijk aan vrijwel het complete *Graduale Romanum* herzien met de gegevens uit de serie in de *Beiträge zur Gregorianik*. Daarnaast heeft hij ook zelf nog enkele voor hem gemakkelijk toegankelijke handschriften geraadpleegd. Stuttgart, Sankt-Gallen en Einsiedeln liggen nl. op enkele auto-uren afstand van Freiburg.

Het grappige is echter dat alle verbeteringen uit het *Graduale Restitutum* ook al terug te vinden zijn in het werk van Chris Hakkenes, *Graduale Lagal*, Den Haag 1984. De ritmische interpretatie van Hakkenes is aanvechtbaar, maar het notenbeeld klopt wel met de handschriften. Er zijn twee belangrijke verschillen:

1. Hakkenes geeft bij verschillen tussen de Laon- en Sankt-Gallen-notatie de voorkeur aan Laon en

Stingl (met het *Graduale Restitutum*) aan Sankt-Gallen.

2. Er is verschil in interpretatie van de si tegenover sa.

Bij het klaarmaken van teksten voor "mijn" Schola geef ik eveneens de voorkeur aan Sankt-Gallen, en volg ik voor de si/sa-beslissing mijn eigen beperkte kennis van de hexachordenleer.

Opmerkelijk vind ik ook Stingl's praktijk bij de psalmverzen van de *communio*. Hij laat slechts drie psalmverzen zingen, waarbij na de oneven verzen de tweede helft van de *communio*-antifoon wordt herhaald en na het even vers de gehele antifoon.

Zeer onlangs ontving de redactie van dezelfde attente lezer het volgende bericht:

Is deze data-base al bekend bij de reactie? Ziet er zeer volledig en goed bijgewerkt uit.

De database van handschriften op internet (een Excel-bestand) is te vinden op www.gregofacsimil.net

Inderdaad zijn beide sites al eerder gemeld, en wel door Ger Steeghs in TvGreg 2007, no 2, pag. 73.

1. Verwijzing naar Gregoriusbladen 2008/4 en 2009/1

Doordat het vorige nummer een themanummer was, worden hier twee afleveringen van Gregoriusblad kort aangehaald. Dit dwingt ons, nog selectiever dan anders ons te beperken tot gregoriaans en aanverwante aandachtsgebieden.

Wat oorspronkelijk gedacht werd als een tweeluik, blijkt nu een drieluik: *Kerkmuziek, akoestiek en ruimte* (2008/3), *Kerkruimte als muzikale bouwmeester* (2008/4) en *Architectuur en kerkmuzikale stijl* (2009/1) door Anton Vernooij. Het eerste deel werd al kort samengevat in ons vóór-vorige nummer (2008/4, pag. 155) en ging met vooral het gregoriaans als illustratie over de invloed van akoestiek op toonvorming en aan ruimte als akoestisch organisme. Het tweede deel geeft aandacht aan de verhouding tussen (kerk)ruimte en muzikale vormgeving en is vooral historisch georiënteerd. Drie perioden dienen als voorbeeld: de vroege meerstemmigheid, de dubbelkorigheid (met de San Marco als oerbron) en de door secularisatie ontstane akoestische problematiek in de 18de en 19de eeuw. Het derde en laatste deel probeert antwoord te geven op de vraag of architect en componist, beiden kinderen van een bepaald cultureel tijdsbestek, elkaar ook wederzijds beïnvloeden. Hier dienen de Magdalenamis van P. Loots en de H. Hartmis van H. Andriessen als illustratie. Slotconclusie van de serie: kerkruimte en kerkmuziek zijn onverbrekkelijk met elkaar getrouwd, immers: *'living apart together'* zou beider ondergang betekenen.

Het interview van de laatste aflevering

van 2008 laat Els Dijkerman aan het woord. Zij is als beleidsmedewerker voor (protestantse) muziek en religie verbonden aan Kunstfactor in Utrecht. Altijd boeiend om een jong mens te horen praten over kerkmuziek: "Nu zie je een heroriëntatie op oude en bekende liturgische vormen. De tijd dat je kon zeggen 'zo hoort het' is voorbij, maar wat het dan wel moet worden is nog onbekend. Wat voor de liturgie in het algemeen geldt, gaat ook op voor de kerkmuziek.....Ik denk dan ook dat het goed is om van elke muzikale stroming en vorm de sterke kanten te benutten.....Het bieden van verschillende keuzemogelijkheden sluit aan bij de mens die steeds meer individueel en steeds minder groepsgelovige is....Muziek moet uitdrukken wie we zijn....Het ene lied is intellectueel en het andere eenvoudig van woordkeuze of toon. Er is muziek genoeg en er zijn stijlen genoeg. Als het maar genoeg hartgrondigheid heeft. Trouwens, zingen op hele noten is ook heel hartgrondig."

In beide nummers worden weer enige iconen uit de katholieke kerkmuziek behandeld: orgelbouwer H. Niehoff (ca. 1495-1560), *Gulde-Jaers Feestdagen* van J. Stalpart van de Wiele (1579-1630), Jacob Obrecht (ca.1457-1505), Louis Toebosch (*1916) en Het Jongerenkoor in de tweede helft van de 20ste eeuw. Dit

laatste item wordt (door prof. M. Hoon-
dert) neergezet als dé exponent van de
geïncultureerde liturgie, van de door het
Tweede Vaticaanse Concilie gewilde
actieve deelname van de gemeenschap.
Als (bijna dus) vergeten canonkampioen
en muziektheoreticus krijgt ook Adam
Gumpelzhaimer (1559-1625) nog een
plaatsje toegekend.

Aan de ruim een jaar geleden overleden
priester-kerkmusicus Maurice Pirenne en
diens compositorisch werk wordt uitge-

breid en diepgaand aandacht besteed door
Anton Verooij. Wat vooral blijft hangen
na lezing van dit muziektechnische arti-
kel is bewondering voor Maurices vak-
manschap (hij liet zich leiden door klas-
sieke systemen als contrapunt en affec-
tenleer), muzikaliteit en religiositeit.
Ergens middenin de verhandeling vat de
auteur samen: *De relatie woord-toon in
Pirennés werken zou samengevat kunnen
worden met het begrip 'intens'. Maurice
deed alles overigens intens: leven, diri-
geren, orgelspelen, spreken en preken.*

2. CD-recensie: *"The Power of Love" in het dertiende-eeuwse Brabant*

Overkomt het u ook af en toe, dat gevoel
dat muziek een volledig nieuwe en onbe-
kende wereld opent? Het is me onlangs
gebeurd bij het beluisteren van de nieuwe
opname van het Vlaamse ensemble Grain
de la Voix, gedirigeerd door Björn Sch-
melzer. Als musicoloog en antropoloog
heeft Schmelzer als geen ander een neus
en vooral een oor voor 'andere werelden'
en culturen. Voor het programma van
deze cd is hij er in geslaagd om binnen de
landsgrenzen toch een nieuwe wereld te
ontdekken: hij koos voor een programma
rond muziek in het Brabant van de der-
tiende eeuw, getiteld "Poissance
d'amours" ("De kracht van de liefde"),
naar een anoniem Brabants traktaat over
de hoofse liefde.

Deze cd, opgenomen in februari 2008 in
de Leuvense Predikherenkerk, voorziet in
een lacune. Hoeveel ensembles kunnen er
zich op beroemen dat ze grondig en
nieuw onderzoek hebben gedaan naar het
repertoire dat ze uitvoeren en opnemen?
Grain de la Voix doet zulks met volle
overgave, en voert muziek uit van Hilde-
gard von Bingen, Hadewijch, Hendrik III
van Brabant, Gillebert de Berneville,
Carausus, Perrin d'Angicourt, Johan Er-

art, en Goswin van Bossut.

Van achter mijn computerscherm kan ik
u al zien fronsen bij zoveel nobele onbe-
kenden. Hildegard kent natuurlijk ieder-
een, maar dat is dan ook de enige echte
muzikale beroemdheid op deze opname.
Minder bekend is wellicht dat de zoge-
naamde Dendermonde-codex met haar
gezangen, vanuit het Rijnland naar de
Brabantse cisterciënzerabdij Villers werd
gestuurd. Van Hildegard wordt de se-
quens "O Ecclesia", ter ere van Ursula,
vertolkt.¹ Ook Hadewijch, (vermoedelijk)
begijn, en (zeker) mystica, is geen onbe-
kende. Maar haar teksten op muziek?
Louis Peter Grijp toonde in 1992 al aan
dat een aantal teksten van Hadewijch
gemodelleerd zijn naar liturgische se-
quensen, en vermoedelijk op dezelfde
melodieën werden gezongen.² Schmelzer
dacht deze redenering consequent verder
door en presenteert op deze opname en-
kele nieuwe vondsten.³ Hieronder zal de
luisteraar die vertrouwd is met de "Can-
tigas de Santa Maria" op Hadewijchs
tekst "Men mach den nuwen tijt" een
melodie herkennen die daar op de lied-
tekst "Maravillosos" wordt gebruikt,
afkomstig – volgens het tekstboekje –

van de trouvère Rogeret de Cambrai. Net als vandaag, bevonden ook de middeleeuwse Lage Landen zich op een kruispunt van culturen, invloeden en talen. Het mag dan ook niet verwonderen dat de hofcultuur van de Brabantse hertogen tweetalig was, en in belangrijke mate banden had met Noord-Frankrijk en Parijs. Hertog Hendrik III van Brabant was zelf een verdienstelijk trouvère, en enkele van zijn liederen werden hier – wellicht voor het eerst – op cd opgenomen, samen met die van collega-trouvères Gillebert de Berneville, Carausus, Perrin d’Angicourt, en Johan Erart. Uit de bijzonder lezenswaardige cd-tekst blijkt Björn Schmelzers enthousiasme voor en grondige kennis van dit repertoire, en van de vele kruisverbindingen tussen de personages en hun werk die het muzikale landschap van de dertiende eeuw bevolken.

Eén van deze figuren is, naast Hildegard, componist van het gregoriaans op deze opname. Goswin van Bossut, cantor van de abdij van Villers, en auteur van de vita van een heilige cisterciënzer lekenbroeder van Villers, Arnulfus Cornibout. Voor deze Arnulfus werd ook een “historia” (heiligenofficie) gecomponeerd, en sommigen vermoeden dat Goswin ook hiervan de auteur is. In hetzelfde handschrift (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 1658) staat ook de “historia” ter ere van de begijn Marie d’Oignies (Marie van Nijvel), dat misschien ook aan Goswin kan worden toegeschreven. In dat laatste officie zal de hymne “Exaltent nomen Domini” misschien niet onbekend klinken: de tekst werd gezet op een bekende melodie in de vierde modus, die ook voorkomt in andere officies voor mannelijke heiligen, zoals Vincentius (bv. in de handschriften uit Tongeren), of Bavo (Gent). Ook in de huidige Solesmes-drukken komt ze nog voor op ver-

schillende feesten.⁴

Wat het gregoriaans betreft, bevat de opname tenslotte een responsorium uit het cisterciënzer repertoire, “Propter nimiam caritatem”, bestemd voor (de week na) Kerstmis. Het wordt hier gezongen uit het antifonarium van Nazareth (Lier, nu in Bornem bewaard), dat in opdracht van Beatrijs van Nazareth werd geschreven en in 1245 werd voltooid. Volgens de vita van Beatrijs kreeg zij in 1217 een extatisch visioen bij het horen van dit responsorium.

Deze en de overige hymnen en responsoria worden uitgevoerd in een combinatie van monodische zang met de technieken die ons bekend zijn uit de dertiende eeuw, en waarvan een aantal bij de cisterciënzers werden toegepast, zoals het zingen in discant, parallel organum en “organum purum”.

Samengevat: een ongemeen fascinerende opname, die onbekend en ongehoord repertoire bevat dat zelfs voor de kenners van het repertoire vele verrassingen zal bevatten, uitgevoerd op een expressieve en toch natuurlijke wijze. En voor wie meer wil weten: uitstekend gedocumenteerd. Want behalve het begeleidende essay zijn de volledige teksten van alle gezangen in het Latijn, Middelnederlands en Middelfrans in het boekje opgenomen, samen met een Engelse vertaling van alle teksten. Een aanrader voor liefhebbers van “oude muziek” die iets nieuws willen ontdekken.

- “Poissance d’amours. Mystiques, moines et ménestrels en Brabant au XIIIe siècle” | Glossa—Platinum 2008 (Gcd P32103) | tekstboekje in Nederlands, Engels, Frans, Duits, Spaans | www.graindelavoix.be

Pieter Mannaerts

P.S. Een paar dagen later ontvingen wij van de recensent het volgende bericht:
De opname werd tijdens de meeste recente editie van de Klara Muziekprijzen (nov. 2008) bekroond met de Prijs voor de Beste Vlaamse Productie en met de Publieksprijs.

¹ Zie de facsimile-editie, “Hildegard of Bingen: Symphonia Harmoniae Caelestium Revelationum (Dendermonde, St.-Pieters- & Paulusabdij, Ms. Cod. 9), Peter Van Poucke (ed.), Peer: Alamire, 1991, f. 168v-169r.

² Louis Peter Grijp, “De zingende Hadewijch. Op zoek naar de melodieën van haar Strofische Gedichten”, in Frank Willaert (ed.), “Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen”, Amsterdam: Prometheus, 1992, 72-92, 340-343; het artikel is ook on line te vinden in de databank Nederlandse literatuur, www.dbnl.org. Zie ook Louis Peter Grijp & Frank Willaert, “Brabantse begijnen tussen Atrechtse trouvères en een Maaslandse minnezanger”, in Louis Peter Grijp (ed.), “Een muziekgeschiedenis der Nederlanden”, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001, 23-30.

³ Björn Schmelzer schreef ook een artikel over deze ‘nieuwe’ Hadewijch-melodieën: “De zingende Hadewijch II. Uitvoeringspraktijk van de liederen en praktische mystiek”, in Louis Peter Grijp & Frank Willaert (eds.), “De fiere nachtegaal. Het Nederlandse lied in de middeleeuwen”, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.

⁴ “Liber hymnarius”, Solesmes: Abbaye Saint-Pierre, 1983, 43-46 (Doopsel van de Heer), 347 (Lichtmis), 408-409 (Transfiguratie), 426 (Johannes), 432 (Kruisoprichting), 564 (de heilige abten van Cluny: Odo, Maiolus, Odilo, Hugo en Petrus Venerabilis).

1. *Nederlands Gregoriaans Festival*

Om alvast rekening mee te houden voor u de vakantie voor volgend jaar vastlegt: het derde *Nederlands Gregoriaans Festival* vindt plaats op 29 en 30 mei 2010, uiteraard wederom te Ravenstein.

2. *Instapcursus Gregoriaans Eindhoven*

In het klooster Mariënhage van de Paters Augustijnen in Eindhoven zal een instapcursus Gregoriaans worden gegeven voor vrouwen en mannen.

Tijdstip en duur: vijf maandagavonden van 19.00 – 21.00 uur en wel om de 14 dagen.

Op de begindatum 14 sept. a.s. is er eerst een informatieavond en vanaf 28 sept. de eigenlijke cursus van 5 lesavonden. Daarna is er de mogelijkheid om met 5 lessen door te gaan, waarin elementair gewerkt wordt met het leren zingen in

een gregoriaans (gemengd) vocaal ensemble. Alle leerstof komt uit het cursusboek van Wim Boerekamp, dat verplicht wordt gesteld om aan te schaffen. Kosten € 25,00 Het lesgeld voor de hele cursus bedraagt € 35,00, bij aanvang te voldoen.

Minimum aantal deelnemers: 7.

Opgave vóór 7 september 2009.

Inlichtingen bij de cursusleider: Wim Boerekamp, e-mail: w.boerekamp@chello.nl; tel. 0493 31 37 96 of pastoraal.centrum@binnenstadsparochie.nl.

3. *Klößner directeur Institut für Gregorianik te Essen, Duitsland*

Op unanieme aanbeveling van de senaat van de Folkwang Hochschule heeft het rectoraat een nieuw instituut opgericht: *Institut für Gregorianik*. Per 1 april j.l. is dit instituut actief, en wel onder leiding van de ons bekende prof. dr. Stefan Klößner; hij is in Duitsland de enige full

time hoogleraar Gregoriaans en Liturgie. De redactie feliciteert hem hiermee en is zich er blij van bewust dat ACG hiervan flink meeprofiteert.

Zie verder ook:

www.folkwang-hochschule.de

4. *Programma Gregoriana*

Zie ook: <http://www.gregoriana.nl>.

20-06-09 Tony Scott (percussie, voordracht en rap): gregoriaans en Surinaams-Indiaans sjamanisme.

04-07-09 Getijdendag samen met het Aegidius Kwartet, Internationale Koorbiënnale Haarlem, in de Grote of St.

Bavokerk.

20-07-09 Concert met Imam Messur Coscun, teksten uit Bijbel en Koran op muziek uit de tiende eeuw. Concert in het kader van het festival Europa Cantat XVII.

5. *Tilburgs Gregoriaans Koor (TGK)*

In 2009 is het veertig jaar geleden dat het koor werd opgericht. Het achtste lustrum zal gevierd worden; meer info te raadple-

gen op de website. Daar kunt u ook het huidige programma vinden.

www.tilburgsgregoriaanskoor.nl

In de vorige aflevering van dit tijdschrift (maart 2009) kwamen enkele onvolkomenheden voor.

De persoonsbeschrijving aan het eind van het artikel van Ton Tromp (p. 32) was onjuist. Wat er staat heeft betrekking op **Gerard Rouwhorst** (p. 17).

Er had moeten staan:
Ton Tromp (1959) is vanaf zijn vijftienste jaar actief bezig met het Gregoriaans, zowel zingend en dirigerend als organiserend en publicerend. Sinds 1999 is hij dirigent van het Zuid-Gronings Gregoriaans Koor; hij was betrokken bij de organisatie van gregoriaanse zangersdagen in Drachten (2006 en 2007). Met enige regelmaat verschijnen sinds 1978 publicaties van zijn hand in dit Tijdschrift.

In het artikel van **Marie-Louise Egbers** staat op p. 18 een onduidelijk programmaoverzicht. Hier volgt een verbetering:

Programma:

- Ant. Pueri Hebraeorum (G.T.140)
met enkele psalmverzen
- Tekst - Johannes 12: 12-13
- Ant. Omnes collaudant (O.H.S.37)
- Tekst - Johannes 13: 1+3-7
- Hy. Ubi caritas (G.T.168)
- Tekst - Mattheus 26: 26-30
- In. Nos autem (G.T.162)
- Tekst - Mattheus 26: 36-42a
- Co. Pater, si non (G.T.149)
- Tekst - Mattheus 27: 1-2
- Gr. Christus factus est (G.T.148)
- Tekst - Mattheus 27: 31-36.e
- Impr. Popule meus (delen) (G.T.176)
- Tekst - Mattheus 27: 45-49
- Resp. Tenebrae (O.H.S.220)
- Tekst - Johannes 19: 25-30
- In. Stabant juxta (G.T.600)
- Tekst - Johannes 19: 38-42
- Ant. Hodie afflictus (O.H.S.349)
met één psalmvers

De **inhoudsopgave** op de achterkant van het tijdschrift was gedeeltelijk onjuist. Zie hier de juiste opgave:

redactie	Sacrum Triduum, hoe het was, hoe het is geworden, hoe het ook zou kunnen	1
Koenraad Ouwens	Pascha, Sacrum Triduum, Goede Week	2
Martijn Schrama	Augustinus over de beleving van de Goede Week, twee brieven aan Januarius	7
Gerard Rouwhorst	Pasen in de Syrischtalige kerken en in Jerusalem in de vierde eeuw	12
Marie-Louise Egbers	Passieconcert	18
Ditty van den Berg	Cantateviering	21
Geert Maessen	Meditatie over het Triduum Sacrum	24
Ton Tromp	Cantateviering	29
Arnoud Heerings	Het ambrosiaanse postevangelium ‘Cœnæ tuæ’ van Witte Donderdag	33
Geneviève Massé	Samedi Saint, Stille zaterdag in de Waalse kerk in Utrecht	38
Gerrit van Osch	Praeconium Paschale Exsultet	41
	Forum en Mededelingen	44

Liturgische kalender
juni-juli-augustus 2009
(B-cyclus)

Zondag 7 juni
Heilige Drie-eenheid (Hoogfeest)

Zondag 14 juni
Sacramentsdag (Hoogfeest)

Vrijdag 19 juni
H. Hart van Jezus (Hoogfeest)

Zondag 21 juni
Twaalfde zondag door het jaar

Woensdag 24 juni
Geboorte H. Johannes de Doper (Hoogfeest)

Zondag 28 juni
Dertiende zondag door het jaar

Maandag 29 juni
HH. Petrus en Paulus (Hoogfeest)

Zondag 5 juli
Veertiende zondag door het jaar

Zondag 12 juli
Vijftiende zondag door het jaar

Zondag 19 juli
Zestiende zondag door het jaar

Zondag 26 juli
Zeventiende zondag door het jaar

Zondag 2 augustus
Achtttiende zondag door het jaar

Donderdag 6 augustus
In Transfiguratione Domini (Feest)

Zondag 9 augustus
Negentiende zondag door het jaar

Zaterdag 15 augustus
Maria Tenhemelopneming (Hoogfeest)

Zondag 16 augustus
Twintigste zondag door het jaar

Zondag 23 augustus
Eenentwintigste zondag door het jaar

Zondag 30 augustus
Tweeëntwintigste zondag door het jaar

De Amici en de lente	45
Rob. G. A. Kurvers	46
De eigen wereld van het gregoriaans binnen de viering van de liturgie	
Franco Ackermans	51
Grillig gregoriaans (1): Introitus 'Deus in adiutorium'	
Zr. Hildegard Koetsveld OSB	56
Een minnelied in de liturgie: psalm 45 (44)	
Pieter Mannaerts	61
Letare mater nostra Iherusalem: Het Augustinus-officie in het antifonarium Tsgrooten (1)	
Marie-Louise Egbers	67
De Begijnen en haar muziek	
Gerrit van Osch	70
Hebdomada Vigesima Secunda Tweeëntwintigste zondag door het jaar, B-jaar	
Europa Cantat	72
discovery atelier gregoriaans	
recent verschenen	73
inhoudsopgave 2008	74
forum	75
recensies, verslagen	79
mededelingen	83
errata	84

